Doç.Dr. Mevlüt GÜNGÖR

KUR'ÂN TEFSİRİNDE
FIKHÎ TEFSİR HAREKETİ
ve
İLK FIKHÎ TEFSİR

İstanbul 1996

Doç.Dr.Mevlüt GÜNGÖR

Karabük İli, Eflâni İlçesi Yalacık Köyünde 1950'de doğdu. İlk öğremini İstanbul Kocamustafapaşa ve Çapa İlkokullarında tamamladı. Orta ve Lise Öğrenimini de İstanbul İmam-Hatip Okulu'nda bitirdi.1970. Ayrıca fark dersleri vererek İstanbul Eyüp Lisesi'nden de diploma aldı.

İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsünde üç ay kadar okuduktan sonra Bağdat Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İlâhiyat Bölümüne geçti ve buradan 1974'te pekiyi derece ile mezun oldu.

Askerliğini, asteğmen ve teğmen olarak Ankara Mamak Muhabere Okulu, Elektronik Astsubay Hazırlama Lisesi'nde Din ve Ahlak Dersleri öğretmeni olarak tamamladı.

27.1.1977'de Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Tefsir Kürsüsünde Tefsir asistanı olarak akademik hayâta atıldı. Burada 1981'de Doktor, 1985'te Yardımcı Doçent ve 1988'de de Doçent oldu.

Bu arada Suûdi Arabistan İmam Muhammed b. Suud Üniversitesi Kasîm Bölgesi İslâm Hukuku ve İlâhiyat Fakültesinde 2,5 ders yılı Tefsir dersleri verdi

Hâlen Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde göreve devam eden yazar, evli ve üç çocuk babasıdır.

KUR'ÂN KİTAPLIĞI no : 4

İsteme adresi
fax no : 0 - 312 - 484 45 41
tel no : 0 - 312 - 484 15 69
Posta çeki hesabı Mevlüt Güngör 162 469

ISBN 975 - 95034 - 1 - 7

Dizgi : Yazar
Kapak : Aycan Grafik
Mizanpaj İmaj Reklâm
Kapaktaki tuğra Ali Hüsrevoğlu
Baskı ve Cilt Bayrak Matbaası
1.Baskı : Ocak 1996

İTHAF

Kur'ân'ın ahkâm'a yönelik âyetlerini didik didik inceleyip müminlerin İslâm'ı hayâta geeçirmelerinin alt yapısını hazırlayan gelmiş-geçmiş bütün müfessir, müctehid ve fakihlerimizle, bundan böyle aynı meş'aleyi daha ilerlere götürecek olan yeni nesle ithaf ediyorum...

ÖNSÖZ

Yüce Allah, insanı sâdece yaratmakla kalmamış, ona diğer canlılardan farklı olarak, akıl, irâde ve zengin bir ruh dünyâsı yanında, takip etmesi gereken itikâdî, ahlâkî ve amelî ana prensipleri ve hükümleri de daha ilk insandan itibâren zaman zaman gönderdiği peygamberlerle göstermiştir.

Geçmişi ve geleceği, sınırsız ilmi ile kuşatan, kendi yarattığı insanı, gerek maddî ve mânevî yapısı ve gerekse üstünlükleri ve zaafları ile çok iyi bilen Yüce Allah, elbette böyle bir konumda olmaya en çok lâyık olan bir zâttır. Esâsen bu insan için büyük bir lütuftur. Çünkü O yüce Yaratıcı insanı kendisinden çok daha iyi bilmektedir. Elbette Onun gösterdiği yol en doğru yol olacak ve onu hem bu dünyâda ve hem de âhirette mutlu edecektir.

İşte Yüce Allah son peygamberine (s.a.v) gönderdiği Kur'ân'da da insanlığın hayâtına yön verecek bir takım esas ve hükümleri göstermiştir. Konu ile ilgili âyetler çok kaba bir ifâde ile takrîben Kur'ân'ın

sâdece 12'de birini teşkil etmektedir. Çünkü Yüce Allah, bütün dünyaya ve bütün zamanlara hitap eden ve zamanla değişmiyecek hüküm ve prensipler koyduğu için pek ayrıntılara girmemiş, boşlukların Kur'ân'a uygun bir şekilde doldurulmasını Peygamberine (s.a.v.) ve islâm hukukçularına bırakmıştır. Bu da zannedildiğinin aksine İslâm Hukukunun dogmalardan ibâret olmadığını açıkça göstermektedir.

İşte, gerek bu ilâhî prensip ve hükümlerle ilgili âyetlerin mahdut sayıda ve çok genel olup izâha ve yoruma açık olmaları ve gerekse sâhanın yaşanan hayatla doğrudan doğruya ilgili bulunması sebebi ile Kur'ân'ın üzerinde en çok durulan ve işlenen yönlerinden birisi bu âyetler olmuş ve bu sâhada pek çok sözün söylenmesine ve tefsirin yazılmasına da vesile teşkil etmiştir.

*Tefsir ilmi literatüründe "**Fıkhî Tefsir**" adı verilen bu çalışmalar elinizdeki araştırmamızın mevzûunu teşkil etmektedir. Konuyu işlerken önce, Kur'ân'ın fıkhî yönünü ve Kur'ân'ın hüküm koymadaki metodunu tesbit ettik Daha sonra Fıkhî tefsir metodunun bir tarifini yapıp, konusu, gâyesi, önemi ve lüzûmu, Fıkıh ve Usûlü Fıkıh'la ilgisi ve fıkhî tefsirlere verilen isimler üzerinde durduk.*

Bilahâre, Fıkhî Tefsir'in Peygamberimiz, (s.a.v.) ashâb, tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve taklit ve mezhep taassubunun ortaya çıkması zamanlarındaki durumuna genel hatlarıyla değindik. Daha sonra da, elde mevcut bilgilere göre, ilk müstakil fıkhî tefsir olan Mukâtil'in

"Tefsîru'l-Hamsi Mie Âye mine'l-Kur'ân" *adlı eseri üzerinde biraz detaylıca durduk daha sonra da tesbit edebildiğimiz kadarı ile, zamanımıza kadar yazılan fıkhî tefsirlerin kronolojik bir listesini vermeye çalıştık.*

Kendi imkânlarımızla bastığımız Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân" isimli doktora tezimizin önsözünde tezin giriş kısmını, uzunluğu ve başlı başına bir konu olması sebebi ile ayrıca neşredeceğimizi belirtmiştik. Yüce Allah'a şükürler olsun ki okuyucularımıza olan bu vaadimizi biraz geç de olsa şimdi yerine getirmek nasip oldu. Bu vesile ile çalışmamızı tekrar gözden geçirme fırsatını bulduk. Yeni ilâve bilgi ve bölümler ekliyerek tetkiklerinize arzediyoruz. Ayrıca yapıcı tenkit ve tekliflerinize her zaman açık olduğumuz da belirtmek isteriz.

Bu sâhada Yüce Rabbimizi memnûn edecek ufak bir gayret ortaya koyabildiysek ne mutlu bize!..

Ankara - Gölbaşı 25.11.1995

G İ R İ Ş

KUR'ÂN'IN FIKHÎ YÖNÜ

GİRİŞ

KUR'ÂN'IN FIKHÎ YÖNÜ

Yüce Allah, insanlığa en doğru yolu göstererek,[1] onların hem kendi katında, hem de birbirleri arasında, iyi birer kişi olmalarını sağlamak; dolayısıyle, onları önce bu dünyâda, sonra da âhirette, mutlu kılmak[2] için Kur'ân-ı Kerîm'i göndermiştir. Bu sebeple, Kur'ân'ın muhtevâsına genel olarak baktığımızda onun başlıca şu üç hedefi göz önüne aldığını görürüz:[3]

Bunlardan ilki, her şeyden önce insanı doğru ve sağlam bir itikâda sâhip kılarak, onu yaratılışına ters düşen her türlü sapık inançlardan kurtarmaktır. Bunun için de o, Hz.Âdem' den beri gelen değişmez **itikâd nizâmını**[4] ortaya koyar ve bunu inandırıcı delillerle, gâyet güzel bir şekilde insanlığa sunar. İslâm'ın doğuşunun ilk devri olan Mekke Devri'nde daha çok bu hedef gözönünde tutulur.[5]

---

1) **İsrâ** (17) : 9

2) **Âll Imrân** (3) 148 ; **Yûnus** (10) 62 - 64

3) el-Hudarî, **Târîhu't-Teşrî'ı'l-İslâmî**, Kâhire 1960, s.17-18.

4) Şeltût, **el-İslâm, 'Akîdetün ve Şerî'a**, Kâhire, târihsiz (II.baskı), s. 22 .

5) **Târîhu't-Teşrî'ı'l-İslâmî**, s. 17

Çünkü, her şeyden önce yapılacak iş insanın itikâdını sağlam bir temele oturtmaktır.

Bundan sonra da, insan ruhunun kin, haset, kendini beğenmişlik, cimrilik gibi her türlü kötü huylardan temizlenip, fedâkarlık, tevâzu, vakar, iffet, hayâ, cömertlik gibi iyi huylarla bezenmesi gelecektir. Kur'ân-ı Kerîm bunun yolunu da ortaya koyduğu en üstün **ahlâk nizâmı** ile gösterir.

İyi ahlâkın en sağlam müeyyidesi hiç şüphesiz ki mes'ûliyete inanmaktır. Bu bakımdan ahlâken yükselmek için önce Allah'ın birliğine ve ölümden sonraki muhâkemeye inanmak lâzımdır. Bu sebeple, itikâd ile âhlak arasında sıkı bir ilişki vardır. Kişinin itikâdı ne kadar sağlamsa ahlâkı da o derece yükselecektir.

Ancak, Allah'a ve âhirete inandıktan sonra, ruhun temizlenmesiyle meydana gelen iyi huyların amellerimizle de takviye edilmesi gerekir. Çünkü amel ile kuvvetleştirilmeyen itikâd ve ahlâk gittikçe zayıflar ve sonunda yok olabilir. Bu sebeple, Allah'ın emrettiği şekilde amel etmek yâni hem Ona karşı olan kulluk vazifelerimizi (=*ibâdetlerimizi*) yerine getirmek hem de insanlarla olan her türlü hukûkî münâsebetlerimizi (=*muâmelâtımızı*)[6] Onun istediği şekilde düzenleyip tatbik etmek gerekir. Ancak bu suretle, inancımızı ve ahlâkımızı takviye etmiş[7] ve gerçek huzura kavuşmuş oluruz. Kur'ân-ı Kerîm, işte bu **amelî nizâm**ın da ana esaslarını ihtivâ etmektedir.

6) **el-İslâm 'Akîdetün ve Şerî'a**, s. 89 - 90

7) ez-Zerkâ, **el-Fıkhu'l-İslâmî fî Sevbihi'l-Cedîd**, Dımaşk, 1965, I, 31

Görüldüğü gibi Kur'ân'ın **itikâd**, **ahlak** ve **amel** olmak üzere, başlıca üç cephesi vardır. Bunların ilk ikisinden Akâid, Kelâm ve Ahlâk ilimleri doğmuş, bu hususta kelâmî ve tasavvufî tefsirler yazılmıştır. Kur'ân'ın amelle ilgili yönünden ise, Fıkıh ilmi doğmuş ve onun sırf bu cephesini konu alan *fıkhî tefsirler* telif edilmiştir.

İşte bizim bu bölümde Tefsir'de, Fıkhî Tefsir hareketine girmeden önce, Kur' ân'ın hukûkî yapısı ile ilgili genel bilgiler vermemiz sanırız yerinde olacaktır

Önce, ahkâm âyetlerinin yapısı ve özellikleri hakkında biraz duralım :

A AHKÂM ÂYETLERİ

Bu bölümde önce Kur'ân' da geçen ahkâm âyetlerinin tesbiti üzerinde duracağız. Başka bir deyişle bu kavram içine girebilecek âyetler hangi âyetler olabilir, bu hususu irdeleyecek daha sonra da bunların sayıları hakkında şimdiye kadar söylenenlerin bir tesbitini yapıp kendi kanâatimizi ortaya koyacağız.

Daha sonra da okuyucuya Kur'ân' ın hukûkî yapısı hakkında genel bir bilgi edinmesini sağlamak maksadıyla konu ile ilgili âyetlerin günümüz hukuk bilgisine göre bir dağılımını yapmaya çalışacağız.

1) Ahkâm Âyetlerinin Tesbiti

Gerek ibâdetlerden olsun gerek muâmelâttan olsun insandan sâdır olan her söz ve amel hakkında İslâm'ın bir

hükmü vardır. Bu hükümlerden bazıları Kur'ân âyetleriyle açıkça beyân edilmiş, bazıları hakkında genel prensipler koyulmuş, bazılarına da sadece birtakım işâretlerde bulunulmuştur. Bu bakımdan Kur'ân'ın fıkhî yönünü teşkil eden ayetleri iki bölümde mütâlaa edebiliriz :

a) Sarih amelî hüküm ve prensipleri ihtivâ eden ahkâm ayetleri,

b) Sarih amelî hüküm ve prensip ihtiva etmeyip, ahkâma dâir bir takım işâretleri ihtivâ eden âyetler.[8]

Bu işâretleri ancak ehil ilim adamları anlayıp değerlendirebilir ve bir hükme varabilir. Bu sebeple, Fıkhî Tefsiri yapacak olan müfessir, Kur'ânın bütününü inceliyecek, onun her tarafından istifâde edecektir. O icâbında ahkâm ayetlerinin dışında meselâ kasas veya mesel âyetlerinden; hattâ bir kelimenin veya bir harfin âyet içindeki kullanılışından istifâdeyle bir hükme varabilecektir. Bu bakımdan biz, Fıkhî Tefsir'in konusunu sadece ahkâm ayetleriyle sınırlandırmadık ve ifadenin daha şumüllü olması için Fıkhî Tefsir'in konusu, Kur'ân'ın fıkhî yönüdür dedik.

Kur'ân-ı Kerim'in fıkhî yönünü tesbit etmek de artık her müfessirin kendi ilmî kabiliyet ve kudretine bağlıdır. Bu husus çeşitli fıkhî tefsirlerde ele alınan âyet sayısının birbirinden farklı olmasıyla da kendini göstermektedir. Meselâ bizim incelediğimiz Cassâs'ın Ahkâmu'l-Kur'ân'ında 1080 ayet ele alınırken,[9] İbnu'l-Arabî'nin Ahkâmu'l Kur'ânında

8) ez-Zerkeşî, **el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, Mısır 1957, II, 4 ; Sıddîk Hasen Hân, **Neylü'l-Merâm min Tefsîri Âyâti'l Ahkâm**, Kâhire, 1963, s. 21 - 22

9) Bu konuda bkz. Güngör, Mevlüt, **Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân'ı**, Ankara, 1989, s. 198, 201 - 216

864 âyet,[10] **M. Sıddık Hasan Han**'ın Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm'ında ise 241 ayet ele alınmıştır.

2) Ahkâm Âyetlerinin Sayısı

Kaynaklarda ahkâm âyetleri'nin sayıları hakkında bir ağız birliği yoktur. Bazı âyetler bir takım âlimlere göre sarih ahkâm âyeti sayılıp bazılarına göre sayılmadığından bu rakam 50[11] ile 1080[12] arasında değişmektedir. 80-100[13] 150-200 [14] diyenler olduğu gibi 330 [15] diyenler de vardır. Bazıları da ahkâm âyetlerini bir sayı ile sınırlandırmanın mümkün olmadığını söylemiştir.[16] Nitekim biz de

10) el-Hacevî, **el-Fikru's-Sâmî fî Târîhi'l-Fıkhi'l-İslâmî,** Tahkîk: Abdulazîz b. 'Abdilfettâh el - Kârî, Yeri yok 1396, (I. baskı), I, 26
11) Ahmed Emîn, **Yevmu'l-İslâm,** Kâhire, 1958, s. 162
12) Cassâs'ın Ahkâmu'l-Kur'ân'ında 1080 âyeti ele aldığnı belirtmiştik .
13) Ansay, Sabri Şâkir, **Hukuk Târihinde İslâm Hukuku,** Ankara, 1958, (III.baskı), s. 13
14) **el - Fikru's-Sâmî,** I, 25 - 26 ; **Yevmu'l-İslâm**, s. 162 ; **Neylü'l-Merâm** , s. 21 **Târîhu't-Teşrî'i'- İslâmî,** s. 40-41; Yıldırım, Celâl, **Kur'ân Ahkâmı,** İstanbul, 1971, I, 25 ; Aksu, Zâhit, **İslâm' ın Doğuşunda Toplumsal Realite, Hukûkî Âyetler ve İtihâdî Kaynaklar** (Basılmamış doçentlik tezi), Erzurum, 1977, s.183
15) Muhammed Yûsuf Mûsâ, **el-Medhal li Dirâseti'l-Fıkhı'l-İslâmî,** Kâhire, 1961, (II.baskı), s. 30 30 Keskioğlu, Osman, **Fıkıh Târihi ve İslâm Hukuku,** Ankara, 1969 , s. 13 Balkanlı, Remzi, **İslâm Hukukunun Umûmî Esasları,** Ankara, 1973, s. 108; Karaman, Hayreddin, **İslâm Hukuk Târihi**, İstanbul, 1975, s.42 43.
16) **el-Fıkru's-Sâmî**, s. 26; Zekiyyüddîn Şa'bân, **Usûlü'l-Fıkhı'l-İslâmî,** Mısır, Tarihsiz, s. 323; ez-Zuhaylî, Vehbe, **el-Vesît fi Usûli'l-Fıkhı'l-İslâmî**, Dımaşk, 1965, s. 514; Muhammed Reşid Rıza, **İslamda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri,** tercüme: A.Hamdi Akseki, sadeleştiren Hayreddin Karaman, Ankara, 1974, s. 205.

aynı kanâattayız. Çünkü bu sayı kişinin ilminin genişliği ve görünüşünün derinliğine göre değişebilecektir. Bu bakımdan Ahkâm âyetlerini kesin bir sayı ile kayıtlamanın imkânı yoktur. Fakat, çeşitli kaynaklarda Ahkâm Ayetleri kaba olarak 500 [17] rakamıyla ifâde edilmektedir. Bu sayı da ortalama olarak Kur'ân'ın 1/12'ini ihtivâ eder.[18] Bu da, Kur'ân'ın tamâmı yanında az gözükebilir. Bunun bir takım hikmetleri vardır.[19] İlerde bu hususa ayrıca temas edip izâh etmeye çalışacağız.

3) Ahkâm Âyetlerinin Modern Hukuka Göre Dağılımı:

Şimdi, Kur'ân-ı Kerim'deki ahkâm âyetleri hakkında bir fikir vermesi bakımından Abdulvahhâb Hallâf'ın modern hukukun sâhalarına göre ayırıp yapmış olduğu bir tasnifi verelim.[20]

a) **İbâdet hükümleri** Namaz, oruç, zekât, hac, adak, yemin gibi insanın Rabbine karşı olan vazifelerini

---

17) el-Ğazâlî, **el-Müstesfâ fî 'Ilmi'l-Usûl**, Mısır, Bulak, 1324, II, s. 350, **el-Burhân**, II, 3 ; ed-Devâlibî, **el-Medhal ilâ 'Ilmi Usûli'l-Fıkh**, Beyrut, 1965, s. 21, 413, İsmail Hakkı, **Ilm-i Hılâf**, İstanbul, 1330, s. 221; **el-Vesît fî Usûli'l Fıkhı'l-İslâmî**, s. 514; **İslâm Hukuk Felsefesi**, s. 67; Ebû Zehra, **İslâm Hukuku Metodolojisi**, tercüme : Abdulkadir Şener, Ankara, 1973, s. 372.

18) **el - Fikru's - Sâmî**, I, s. 25 - 26

19) Hallâf, **Ilmu Usûli' l - Fıkh**, Kuveyt, 1970, s. 33 - 34.

20) **Ilmu Usûli' l - Fıkh**, s. 32 - 33. Hallâf'ın bu tasnifinin benimsenip alındığı eserlerden bazıları Fethi Osman, **el-Fikru'l-Kanûni'l-İslâmî**, Kâhire, tarihsiz, s. 66; **Esbâbu İhtilâfi'l-Fukahâ**, s. 16-19; Şafak, Ali, **İslâm Hukukunun Tedvini**, Erzurum, 1978, s. 12.

düzenleyen ahkâm âyetleri, bunların sayıları 140 kadardır.

b) **Âile ve Miras Hukuku** Âile ocağının kurulmasından itibâren karı koca ve akrabaların birbirleri ile olan ilişkilerini düzenleyen âyetler 70 kadardır.

c) **Borçlar Hukuku** İnsanların birbirleri ile olan alışveriş, kirâlama, rehin, kefâlet, ortaklık, borçlanma ve taahhüt gibi mâlî ilişkilerini düzenleyen âyetler de 70 kadardır.

d) **Ceza Hukuku** Mükelleflerin yapmış oldukları suçlar ve bunların cezaları ile ilgili ayetler 30 kadardır.

e) **Usûl Hukuku** Mahkemelerin insanlar arasında adâleti tevzî ederken kazâ, şâhitlik, yemin gibi tâkip edecekleri muhâkeme usûlünü düzenleyen âyetler Kur'ân'da 13 kadardır.

f) **Anayasa Hukuku** Devlet rejimi ve ana ilkeleri ile ilgili hükümler ki burada, idâre edenle edilenlerin, fertlerin ve toplumların ana haklarının tesbiti yapılır. Bu husustaki âyetler de Kur'ân'da 10 kadardır.

g) **Devletler Hukuku** İslâm Devletiyle diğer devletler arasında barış, savaş ve bîtaraflık hallerindeki münâsebetlerle, devlet içinde bulunan gayrimüslimler ile ilgili hükümleri düzenleyen âyetler ki bunlar da Kur'ân'da 25 kadardır.

h) **İktisâdî ve Mâlî Hukuk** Devletin gelir ve giderlerinin tesbiti, ile devlet-fert ve zengin-fakir arasındaki mâlî ilişkileri düzenleyen âyetler ki bunlar da Kur'ân'da 10 kadardır.

Görüldüğü gibi bu âyetlerin toplamı **368**'dir Bunlar-

dan ibâdetlerle ilgili olanları çıkaracak olursak geriye 228 âyet kalmaktadır İşte bu 228 âyet, modern hukukun bütün dalları ile ilgili hükümler getirmiştir.

İbâdetler, âile, miras, cezâlar gibi konulardaki ahkâm âyetlerinde teferruâta inilmiştir. Çünkü bu kısım daha çok taabbudîdir, ve aklın bu gibi hususlarda bir rolü yoktur. Ayrıca bunlar zaman ve mekânın değişmesiyle değişmiyecek konulardır.[21]

Fakat bunların dışında, anayasa, devletler, usûl, borçlar hukukları alanlarındaki âyetlerde, teferruâta inilmemiş, sadece genel bazı hüküm ve prensipler koyulmuştur. Çünkü bu alanlarda zaman ve mekânın değişmesiyle gelişme meydâna gelmesi mümkün; hattâ zorunludur. Bu sebeple, buralarda teferruâta inilmeyerek, müctehidlerin Kur'ân'da konulan genel esaslara aykırı olmamak şartıyla toplumun ve zamânın ihtiyaçlarını gözönüne alıp bir takım yenilikler yapmalarına fırsat verilmiş ve bu teşvik de edilmiştir.[22] Böylece Kur'an Ahkâmı eskimeden dâimâ yürürlükte kalmış olacaktır. Bu bakımdan bazılarının iddiâ ettiği gibi İslâm hukuku dogmatik bir hukuk olmayıp fikir hürriyetine ve gelişmeye açık bir hukuktur.

---

21) el - Kardâvî, Yûsuf, **Şerî'atü'l - İslâm**, Beyrût 1397, s. 136

22) **'Ilmu Usûli'l-Fıkh**, s. 30-33; **el-Fıkhu'l-İslâmî fî Sev-bihi'l-Cedîd**, I, 61-62; Muhammed Esed, **Minhacü'l-İslâm fi'l-Hukm**, Arapçaya çev. Mansûr Muhammed Mâdî, Beyrut, 1957, s. 34, 38-39; el-Cundî, Abdulhalîm **Nahve Takninin Cedid li'l-Mu'âmelât ve'l-Ukûbât mine'l-Fıkhı'l-İslâmî,** Kahire, 1974, s. 19-20; Belgesay, Mustafa Reşit **Kur'an Hükümleri ve Modern Hukuk,** İstanbul, 1963, s. 112

B KUR'ÂN'IN HÜKÜM KOYMADAKİ METODU

Bilindiği gibi, ahkamla ilgili âyetler daha ziyâde hicretten sonra nâzil olmuşlardır. Bununla birlikte mekkî âyetler arasında da bazı hükümler getiren ve küllî kâideler koyan âyetlere rastlamak mümkündür. Namazın farzıyetini ortaya koyan, ölçü ve tartıda âdil olmayı, insanlara iyilikte ve yardımda bulunmayı emreden, her türlü zulmü, isrâfı, haddi aşmayı, yetim hakkını çiğnemeyi yasaklıyan ve hayvan etleriyle ilgili hükümler getiren bazı âyetler gibi.

Mekkî âyetlerde daha ziyâde, akîde ve ahlak üzerinde durulmuştur. Çünkü, bu iki unsur doğru bir hayat tarzının temelini oluşturmaktadır. Pratik hayat ancak doğru bir inanç ve ahlak üzerine kurulursa başarılı olabilir.

Kur'ân'da mevcut ahkâm ile ilgili âyetleri incelediğimiz zaman onların belli başlı özellikleri olarak şunları görmekteyiz:*

1 İCMÂLÎ HÜKÜMLER KOYMASI

Kur'ân, ahkamla ilgili olarak genelde teferruâta girmemiş, aksine bir takım genel emir ve prensipler koymakla yetinmiştir. Ayrıntıları ise, Hz.Peygamber'e bırakmış ve bu hususta Hz.Peygamber'e hem yetki ve hem de görev vermiştir. Hz.Peygamber de daha hayatta iken bile, hakkında âyet ve kendisinden gelen bir açıklama olmadığı hallerde ictihâda başvurulması gereğine işâret etmiştir.

*) Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. El-Ubeyd, **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm,** s. 36-56.

Genel hüküm koyan âyetlere birkaç örnek verecek olursak, meselâ, Kur'ân, namazı emretmiş ama bunun ne zaman ve nasıl kılınacağı hakkında detaya inmemiştir. Oruç, hac ve zekat ibâdetleri ile ilgili âyetler de böyledir. Yine Kur'ân kısas, hırsızın elinin kesilmesi ve fâiz yasağı gibi hükümler getirmiş ama bunların tatbikatta nasıl uygulanacağını sünnete bırakmıştır.

2 TAFSÎLÎ HÜKÜMLER KOYMASI

Sayılı bazı konularda da Kur'ân'ın detaya kadar indiğini ve ayrıntılı hükümler getirdiğini görmekteyiz. Meselâ bu konuda en çok dikkatimizi çeken mirâsın taksimi ile ilgili âyetlerdir.[23] Yüce Allah bu âyetlerde hisse sâhiplerine düşen payları rakamlar vererek sınırlamış, bu bakımdan bu sâhada sünnete ve ictihâda çok az bir yer kalmıştır.

Aynı şekilde Kur'ân'da detaya inilen konulardan birisi de talak mevzûudur. Hattâ bu konu ile ilgili pek çok âyetin yer aldığı 65.inci sûreye "*Talak*" adı verilmiştir. Konu ile ilgili âyetler başka sûrelerde de geçmektedir.[24] Yine boşanma ile ilgili bir konu olan "*liân*" hususunda da ayrıntıya kadar inilmiştir.[25] Bu hususta başka bir örnek olarak, evlenilmesi haram olan kimselerin tek tek sayıldığı âyetleri de gösterebiliriz.[26]

3 GENEL PRENSİPLER KOYMASI

Kur'ân'ın bâzen de hukukla ilgili çok genel prensipler koyduğunu görmekteyiz. Bu prensiplerin izâhı ve nasıl tat-

23) Bkz. **Nisâ** (4) 7-14, 176.

24) Bkz. **Bakara** (2) : 228; **Ahzâb** (33) 49

25) Bkz. **Nûr** (24) 6 - 10

26) Bkz. **Nisâ** (4) 22 - 24

bik edileceği ictihâda bırakılmıştır. Böylece, İslâm hukukçusuna geniş bir uygulama alanı açılmıştır. O bu kurallardan hareketle detayla ilgili pek çok hüküm ortaya koyabilecektir.

Bu konuda bir kaç örnek verelim

a) "**Hiç bir günahkâr başkasının günâhını yüklenmez.**"[27] âyeti ile, cezâların şahsîliği prensibi konulmuştur.

b) "**Bir kötülüğün karşılığı ancak onun kadardır.**"[28] âyeti ile cezânın suça uygunluğu prensibi konmuştur.

c) "**Onların işleri aralarında şûrâ iledir.**"[29] âyeti ile âile yönetiminden devlet yönetimine kadar mü'minlerin aralarındaki bütün işlerde birbirlerine danışmaları prensibi getirilmiş, bunun tafsîlatı ve müesseseleri ise, mütehassıslarına bırakılmıştır.

d) "**Allah emânetleri ehline vermenizi emreder.**"[30] âyeti de yine her kademedeki idâreci seçiminde çok genel bir prensip ortaya koymuştur.

e) " **Ey îmân edenler anlaşmaları yerine getiriniz.**"[31] âyeti de yine çok geniş bir çerçeve içinde şahsî anlaşmalardan tutun da devletler arasındaki anlaşmalara kadar, her türlü sözleşmenin yerine getirilmesi

---

27) **Enâm** (6) 164; **İsrâ** (17) 15; **Fâtır** (35) : 18

28) **Şûrâ** (42) 40; benzerleri için bkz. **Bakara** (2) 194; **Nahl** (16) 126.

29) 42.38; ayrıca bkz. 3.159

30) **Nisâ** (4) : 58

31) **Mâide** (5) 1

gerektiği ifâde edilmiştir.

f) **"Allah sizin için dinde zorluk dilememiştir."**[32] âyeti de dinde esas olanın dâimâ kolaylık olduğu esâsını ortaya koymaktadır.

4 AHKÂM İLE İLGİLİ ÂYETLERİN KUR'ÂN'IN MUHTELİF YERLERİNE SERPİŞTİRİLMESİ

Kur'ân'ın genel yapısına uygun olarak ahkâm âyetlerinin Kur'ân'ın her tarafına serpiştirilmiş olduğunu görmekteyiz. O kadar ki, aynı konu ile ilgili âyetler bile çeşitli sûrelere yayılmış durumdadır. Bu sebeple aynı sûrenin içinde hem, inançla, hem ahlakla , hem ahkâmla hem de geçmiş ümmetlerin hayâtı ile ilgili bir atfa rastlamak, hattâ bazen tek bir âyetin içinde bile bunların tamâmını veya birkaçını görmek mümkündür.

Bu durum, Kur'ân okunurken ilk anda insana sanki daldan dala atlanıyormuş gibi bir hava vermektedir. Fakat, işin içine girilince görülür ki, birbirinden farklı gibi de olsa bu çeşitli âyetler arasında kuvvetli bir bütünlük vardır. Bu hâliyle Kur'ân, insan hayâtıyla tam bir bütünlük arzetmektedir. Bilindiği gibi hayat, böyle birbirinden tamamen farklı bölümlere ayrılmış değildir. Tam aksine insan hayâtında, inanç, ahlak, hukuk, ve duygusal konular iç içedir. Bazen bunların hepsini aynı anda yaşadığımızı ya kendimizde ya da etrafımızda görmüşüzdür. Bu bakımdan Kur'ân'ın bu mevcut durumu hayâta tamâmen bir uygunluk arzetmektedir.

---

32) **Hac** (22) 78

5 HÜKÜMLER İLE İNANÇ ARASINDA BAĞ KURULMASI

Yukarıda çeşitli sâhalarla ile ilgili âyetlerin Kur'ân'da ard arda geldiğini belirtmiştik. Bunlardan bizim buradaki konumuz olan ahkam âyetleri ile inanç arasında yakın bir ilgi kurulduğu ayrıca dikkatimizi çekmektedir. Böylece Kur'ân, koyduğu hükümlere sahip çıkılmasını daha kuvvetli bir şekilde sağlamış olmakta ve onların hayâta yön vermesini daha sağlam temellere dayandırmış olmaktadır. Yoksa, hiçbir teşvik ve uyarı unsuru olmadan kupkuru ve soğuk hükümler koyup bunların tatbîkini insanın kendisine bırakmak elbette netice alıcı bir tutum olamazdı.

Şimdi bu durumu ortaya koyan birkaç örnek verelim :

a) Nisâ sûresinin başında yetimlerle ilgili bazı hükümler konulduktan sonra konu ile ilgili âyetler şu ifâde ile sona ermektedir :

« و كفى با لله حسيبا »

"Hesâba çekici olarak Allah kâfîdir. " [33]

Bu ifâdesi ile Yüce Allah, yetimler hakkındaki hükümlerini verdikten sonra bu hükümleri muallakta bırakmamış ve onları âhiret inancıyla irtibatlandırmıştır. Böylece koyduğu hükmün tatbiki konusunu sağlam bir temele oturtmuştur.

b) Yine Nisâ sûresinde bundan sonra gelen âyetlerde mirasın dağıtımı iile ile ilgili hümler ayrıntılı bir şekilde verilirken arada şu ifâdeye yer verilmektedir :

---

33) **Nisâ** (4) : 6

«فريضة من الله ان الله كان عليما حكيما»

" Bunlar Allah'ın koymuş olduğu kesin hükümlerdir.. Şüphesiz ki Allah, her şeyi bilen ve her şeyi yerli yerince yapandır. " [34]

Devam eden konu ile ilgili âyetlerin sonunda ise şu ifâdeler yer almaktadır :

«وصية من الله والله عليم حليم. تلك حدود الله ومن يطع الله ورسوله

يدخله جنات تجرى من تحتها الانهار خالدين فيها وذلك الفوز العظيم

ومن يعص الله ورسوله ويتعد حدوده يدخله نارا خالدا فيها وله عذاب مهين.»

Bunlar size Allah'tan bir vasıyyettir. Allah her şeyi bilendir, halîmdir. İşte bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Kim Allah'a ve elçisine itâat ederse, Allah onu, altından ırmaklar akan cennetlere sokar, orada ebedî olarak kalırlar. İşte büyük kurtuluş budur. Kim de Allah'a ve Onun elçisine karşı gelir, Onun sınırlarını aşarsa, Allah onu ebedî kalacağı ateşe sokar. Onun için alçaltıcı bir azap vardır." [35]

Görüldüğü gibi bu âyetlerde de Yüce Allah mirasın taksimi ile ilgili olarak koyduğu hükümleri tekrar tekrar te'kit etmekte ve bunları tatbik etmenin Alah'a Peygambere ve âhirete imânın bir gereği olduğunu vurgulu bir şekilde dile getirmektedir.

c) Biraz aşağıda daha detaylı bir şekilde ele alacağımız fâiz yasağı konusunda nihâî olarak gelen âyetlerde de yine böyle bir bağın kurulduğunu görmekteyiz

34) **Nisâ** (4) 11
35) **Nisâ** (4) 13-14

(ياايها الذين آمنوا اتقوا الله وذروا ما بقى من الربوا ان كنتم
مؤمنين فان لم تفعلوا فاذنوا بحرب من الله ورسوله وان تبتم
فلكم رؤس اموالكم لا تظلمون ولا تظلمون .)

"Ey iman edenler, Allah'tan korkun, eğer inanıyorsanız fâizden (henüz alınmayıp) *geri kalan kısmı bırakın* (almayın). *Eğer böyle yapmazsanız, o takdirde Allah ve Rasûlü ile savaşa girdiğinizi bilin. Tevbe ederseniz, ana paranız sizindir. Ne haksızlık edersiniz, ne de haksızlığa uğratılırsınız."* 36

Görüldüğü gibi burada Yüce Allah mü'minlerden artık fâizi kesinlikle terketmelerini istedikten sonra *"eğer mü'min iseniz"* şartını koşmakta arkasından da fâize devam etmenin Allah'a ve peygamberine karşı savaş ilân etmek demek olduğunu belirtmektedir. Böylece O, dünyevî bir uygulama olan fâizle imân'ı irtibatlandırmış olmaktadır. Bu durumda gerçekten inanan bir mü'min'in elbette böyle bir şeye devam etmesi mümkün olamıyacaktır.

Bu gibi örnekleri daha da artırmak mümkündür.Ancak biz kadarla iktifâ edeceğiz. Ancak şunu burada bir defa daha vurgulamak gerekir ki, şüphesiz ki. Kur'ân'ın koyduğu hukûkî hükümleri kuru hükümler olarak koymayıp onları inanç bağı gibi bir takım yaptırımlara bağlaması onun beşerî hukuk sistemlerinden farklı ve üstün yönünü ortaya koymaktadır.

6- BAZI HÜKÜMLERİN SEBEBİNİ BELİRTMESİ

Kur'ân genel olarak koymuş olduğu hükümlerin sebep ve hikmetlerini veya hükmün koyulmasınada etkili olan be-

36) **Bakara** (2) : 278 - 279

lirgin vasıfları zikreder. Böylece başkaca bir engel olmadığı sürece bu sebep ve özellikler hangi olayda mevcutsa aynı hükümleri uygulamak kolaylaşır. Bu durum, İslâm hukukçusuna büyük kolaylık sağlamıştır. Bu sûretle o, ince bir araştırma gerektiren sebep ve hikmet bulma zahmetinden kurtulmuş, âyette sebebi ve belirgin özellikleri açıkça konmuş olan hükmü aynı durumda olan her olaya kolayca intikal ettirmiştir.

Kur'ân'da sebep ve illet belirtme işinin çeşitli şekillerde olduğunu görmekteyiz. Şimdi bunlara birkaç örnek verelim

a) Hakkında hüküm verilen fiilin belirgin vasfının açıkça zikredilmesi Böylece muhatap anlar ki aynı vasfı taşıyan fiili kim yaparsa hakkında aynı hüküm geçerlidir. Meselâ :

«الزانية والزانى فاجلدوا كل واحد منهما مائة جلدة.»

" Zinâ eden kadın ve zinâ eden erkeğin herbirine yüz değnek vurun. [37]

«و اذا ضربتم فى الارض فليس عليكم جناح أن تقصروا
من الصلاة ان خفتم ان يفتنكم الذين كفروا»

Savaşa çıktığınızda eğer inkâr edenlerin size bir kötülük yapmasından korkarsanız, namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur." [38]

«انما المشركون نجس فلا تقربوا المسجد الحرام
بعد عامهم هذا»

37) **Nûr** (24) 2
38) **Nisâ** (4) 101
39) **Tevbe** (9) 28.

" Ey inananlar, şüphesiz ki, müşrikler pisliktir. Artık onlar bu yıllarından sonra Mescid-i Harâma yaklaşmasınlar. " [39]

b) Bir şeyi faydalarını zikrederek emretmesi veyahut da bir şeyi getireceği zararları ortaya koyarak haram kılması

»واعدوا لهم ما استطعتم من قوة ومن رباط الخيل ترهبون به عدو الله وعدوكم«

" Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihat için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın. Bununla Allah'ın düşmanlarını, ve kendi düşmanlarınızı korkutursunuz." [40]

»ولا تسبوا الذين يدعون من دون الله فيسبوا الله عدوا بغير علم«

" (Onların) *Allah'tan başka kendilerine kulluk ettiklerine sövmeyin ki, onlar da bilmiyerek sınırı aşıp Allah'a sövmesinler."* [41]

»يا ايها الذين آمنوا انما الخمر والميسر والانصاب والازلام رجس من عمل الشيطان فاجتنبوه لعلكم تفلحون انما يريد الشيطان ان يوقع بينكم العداوة والبغضاء في الخمر والميسر ويصدكم عن ذكر الله وعن الصلوة«

Ey inananlar, şarap, kumar, dikili taşlar (=putlar), *şans okları şeytan işi birer pisliktir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan, şarap ve kumar ile aranıza düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namaz-*

40) **Enfal** (8) 60
41) **En'âm** (6) 108

dan alıkoymak istiyor. Artık vazgeçtiniz değil mi ?" 42

c) Hükmü sebep bildiren harflerden birisini kullanıp bir illete bağlayarak zikretmesi Bunun örnekleri Kur'ân'da çoktur. Biz sâdece bir kaç örnek vermekle yetinelim

‹ كى › harfi ile

«ما افاء الله على رسوله من اهل القرى فلله و للرسول ولذى القربى و اليتامى والمساكين وابن السبيل كى لايكون دولة بين الاغنياء منكم »

Allah'ın o şehir halkından, Rasûlüne verdiği ganîmetler, Allah'a, Rasûle, (Rasûle) *akrabalığı bulunanlara, yetimlere, yoksullara,* (yolda kalan) *yolcuya âittir. Tâ ki,* (o mallar) *içinizden sâdece zenginler arasında dolaşan bir şey olmasın"* 43

‹لعل› harfi ile :

«اذهبا الى فرعون انه طغى فقولا له قولا لينا لعله يتذكر او يخشى . »

Fir'avn'a gidin, çünkü o azdı. Ona yumuşak söz söyleyin, belki öğüt alır veya korkar." 44

‹ ل › harf-i cerri ile

« جعل الله الكعبة البيت الحرام قياما للناس والشهر الحرام والهدى والقلائد ذلك لتعلموا ان الله يعلم ما فى السموات وما فى الارض وان الله بكل شئ عليم »

42) **Mâide** (5) 90 - 91
43) **Haşr** (59) 7
44) **Tâhâ** (20) 43-44.

"Allah Kâbe'yi, o saygıdeğer evi, insanlar için (hayat ve güven) *durağı yaptı. O saygıdeğer ayı, kurbanı, boynu bağlı kurbanlıkları da* (böyle yaptı) *ki Allah'ın göklerde ve yerde olanları bildiğini ve Allah'ın herşeyi bilici olduğunu anlayasınız."* [45]

7 EMİR-NEHİY ve MÜBAH KILMADA ÇEŞİTLİ ÜSLUPLARI KULLANMASI

Kur'ân'da çeşitli konulardaki hükümler koyulurken genelde beklenildiği şekilde ifâde olarak "şu iş size farz kılınmıştır, şu iş haram kılınmıştır, bu da mübah kılınmıştır" gibi hep aynı üslûp kullanılmamıştır. Bu konuda da Kur'ân'da bir ifâde zenginliği ile karşı karşıyayız

a) KUR'ÂN'DA BİR ŞEYİN YAPILMASI İSTENİLİRKEN KULLANILAN ÜSLUP ÇEŞİTLERİ:

a1) "Emir" lafzının açıkça kullanılması

«ان الله يأمركم ان تؤدوا الأمانات الى اهلها»

"Allah size emânetleri ehline vermenizi emreder." [46]

a2) Bir fiilin mü'minler için"yazıldığının" haber verilmesi

«يا ايها الذين آمنوا كتب عليكم الصيام كما كتب على الذين من قبلكم لعلكم تتقون»

Ey iman edenler, sizden öncekilere yazıldığı gibi (yâni farz kılındığı gibi) *size de oruç yazılmıştır. Umulur ki böylece* (günahlardan) *sakınırsınız."* [47]

45) **Mâide** (5) 97

46) **Nisâ** (4) : 58

47) **Bakara** (2) 183

a3) Bir fiili bütün insanların veya belli bir gurubun yapması gerektiğini haber verme

« و لله على الناس حج البيت من استطاع اليه سبيلا »

" Yoluna gücü yeten herkesin, o Ev'e (gidip) *haccetmesi, insanlar üzerinde Allah'ın bir hakkıdır."* [48]

a4) Bir fiilin vasıyyet edilmesi

« يوصيكم الله في اولادكم للذكر مثل حظ الانثيين »

Allah size, çocuklarınız(ın alacağı miras) *hakkında, erkeğe kadının payının iki mislini tavsiye eder."* [49]

Bu tavsiyenin türkçemizdeki tavsiye gibi ihtiyârî bir tavsiye olmadığı aynı âyetin sonunda gelen فريضة من الله *Allah'ın koyduğu bir farz olarak*" ifâdesinden de açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

a5) Bir fiilin yapılmasını emir sigası ile bizzat istemesi

« فاقيموا الصلاة و آتوا الزكاة واعتصموا بالله هو مولاكم »

O halde siz de namazı kılın zekâtı verin. Allah'a sarılın. Mevlânız Odur.." [50]

Emr-i ğâib sigası ile olanına da bir misal

« ثم ليقضوا تفثهم وليوفوا نذورهم وليطوفوا بالبيت العتيق. »

"Sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler târihî ev (Kâbeyi) *tavaf etsinler."* [51]

---

48) **Âl-i Imrân** (3) 97
49) **Nisâ** (4) 11
50) **Hac** (22) 78
51) **Hac** (22) 29

a6) Bir fiilin hayırlı olduğunun belirtilmesi

«ويسئلونك عن اليتامى قل اصلاح لهم خير»

" Ve sana yetimlerden soruyorlar, De ki: "Onları(n durumlarını) *düzeltmek hayırlıdır. "*[52]

a7) Bir fiilin farz olduğunun belirtilmesi

Buna örnek olarak da zekat verilecek kimselerin sayıldığı âyetin[53] sonunda gelen «فريضة من الله» "*Allah'tan gelen bir farz olarak* " ifâdesini zikredebiliriz.

a8) Bir fiilin Allah'dan gelen bir vaad ile birlikte zikredilmesi

«من ذا الذى يقرض الله قرضا حسنا فيضاعفه له اضعافا كثيرة»

" Kimdir o adam ki, Allah'a güzel bir borç versin de, Allah da ona kat kat fazlasıyla (verdiğini) *ödesin ! "*[54]

a9) Bir fiilin iyi olduğu veya iyiliğe götüreceğinin belirtilmesi

«لن تنالوا البر حتى تنفقوا مما تحبون»

Sevdiğiniz şeylerden (Allah için) *hayırda bulunmadıkça aslâ iyiliğe ulaşamazsınız . "*[55]

b) KUR'AN'DA BİR ŞEYİN YAPILMAMASI İSTENİLİRKEN KULLANILAN ÜSLUP ÇEŞİTLERİ

b1) "Nehy" (yasaklama) **lafzının açıkça kullanılması**

52) **Bakara** (2) 220
53) **Tevbe** (9) 60
54) **Bakara** (2) 245
55) **Âl-I 'İmrân** (3) 92

...و ينهى عن الفحشاء و المنكر و البغى

" Ve O, her türlü çirkin işleri fenalıkları ve azgınlıkları da yasaklar." [56]

b2) Açıkça haram olduğunun belirtilmesi

'انما حرم عليكم الميتة والدم ولحم الخنزير

وما اهل به لغير الله

" Allah size leş, kan, domuz, eti ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı." [57]

b3) Bir şeyin helal olmadığının açıkça ifâde edilmesi

'فان طلقها فلا تحل له من بعد حتى تنكح زوجا غيره

"Erkek (üçüncü kez) *boşarsa, artık kadın, başka bir kocaya varmadan kendisine helâl olmaz."* [58]

b4) 'ما كان "yakışmaz" lafzı ile bir fiilin doğru olmayacağının belirtilmesi

وما كان لمؤمن ولامؤمنة اذا قضى الله ورسوله امرا

ان يكون لهم الخيرة من امرهم

" Allah ve Rasûlü, bir işte hüküm verdiği zaman, artık inanmış bir kadın ve erkeğe, o işi kendi isteklerine göre seçme hakkı yoktur." [59]

b5) Bir şeyi yasaklamakta kullanılan lâ-i nâhiyeli fiillerle "bırak, kaçın, terket" gibi fiillerin kullanılması

---

56) **Nahl** (16) 90
57) **Bakara** (2): 173
58) **Bakara** (2) 230
59) **Ahzâb** (33) 36

لا تقربوا الزنى انه كان فاحشة وساء سبيلا

" *Zinâya yaklaşmayın, çünkü o, açık bir kötülüktür, çok kötü bir yoldur."* 60

يا ايها الذين آمنوا انما الخمر والميسر والانصاب والازلام
رجس من عمل الشيطان فاجتنبوه لعلكم تفلحون

" *Ey inananlar, şarap, kumar, dikili taşlar* (=putlar), *şans okları şeytan işi birer pisliktir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.* " 61

b6) Bir fiilin iyi olmadığının belirtilmesi

وليس البر بان تاتوا البيوت من ظهورها

" *Evlere arkalarından girmek iyilik değildir.* " 62

b7) Bir fiilin olamıyacağının belirtilmesi

فمن فرض فيهن الحج فلا رفث ولا فسوق ولا جدال فى الحج

" *Kim o aylarda* (ihrama girerek) *haccı* (kendine) *farz ederse bilsin ki, hacda kadına yaklaşmak, günaha sapmak, kavga etmek yoktur."* 63

b8) Bir fiil yapıldığı takdirde günah kazanılacağının belirtilmesi

فمن بدله بعد ما سمعه فانما إثمه على الذين يبدلونه

Kim işittikten sonra onu (vasıyeti) *değiştirirse, günahı, onu değiştirenlerin boynunadır.* " 64

b9) Bir fiili yapanların azapla uyarılmaları

والذين يكنزون الذهب والفضة ولا ينفقونها

60) **İsrâ** (17) : 32
61) **Mâide** (5) 90 - 91
62) **Bakara** (2) 189
63) **Bakara** (2) 197
64) **Bakara** (2) 181

فى سبيل الله فبشرهم بعذاب أليم

"Altın ve gümüşü yığıp da onları Allah yolunda sarfetmiyenler var ya, işte onlara acı bir azâbı müjdele ! " 65

b10) Bir fiilin şer olarak vasıflandırılması

ولا يحسبن الذين يبخلون بما آتيهم الله من فضله

هوخيرالهم بل هو شرلهم

Allah'ın kereminden kendilerine verdiğine cimrilik edenler, onu kendileri için hayırlı saymasınlar." 66

b11) Bir fiilin dünyevî veya uhrevî cezası ile birlikte zikredilmesi

"السارق والسارقة فاقطعوا أيديهما جزاء بما كسبا نكالا

من الله" *Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık Allah'tan bir ceza olarak ellerini kesin ! Allah dâimâ üstündür, hikmet sâhibidir.* 67

ومن يقتل مؤمنا متعمدافجزاؤه جهنم خالدا فيها

وغضب الله عليه ولعنه وأعد له عذابا عظيما

" Her kim bir mü'mini kasten öldürürse onun cezası, içinde ebedî kalmak üzere (gideceği) *cehennemdir. Allah ona ğazap etmiş, lânet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır."* 68

b12) Bir fiilin küfür, zulüm ve fısk olarak nitelendirilmesi

Allah'ın indirdiği ile hükmetmiyenlerin küfür, zulüm ve

65) **Tevbe** (9) 34 .
66) **Âl-i 'Imrân,** (3) 180
67) **Mâide** (5) : 38
68) **Nisâ** (4) 93

fısk ile nitelendirilmeleri gibi.[69]

c) BİR FİİLİN MÜBAH OLDUĞUNUN BELİRTİLMESİNDE KULLANILAN ÜSLUPLAR

c1) Bir fiilin veya ilgili olduğu bir şeyin "helal" lafzı kullanılarak mübah olduğunun belirtilmesi:

احلت لكم بهيمة الانعام

" *Sizin için* (sığır, manda, deve, koyun, keçi gibi) *hayvanlar helal kılındı."* [70]

اليوم احل لكم الطيبات وطعام الذين اوتوا الكتاب
حل لكم و طعامكم حل لهم

" *Bu gün size iyi ve temiz şeyler helâl kılındı. Kendilerine kitap verilenlerin yemeği, size helâl, sizin yemeğiniz de onlara helâldir."* [71]

c2) Bir fiilde günah olmadığının belirtilmesi:

انما حرم عليكم الميتة و الدم ولحم الخنزير وما اهل به
لغير الله فمن اضطر غير باغ ولا عاد فلا اثم عليه

Allah size leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı. Ama kim mecbur kalırsa (başkasına) *saldırmadan veya sınırı aşmadan yemesinde bir günah yoktur."* [72]

---

69) **Mâide** (5) 44, 45, 47
70) **Mâide** (5) 1
71) **Mâide** (5) : 5
72) **Bakara** (2) 173 ; benzeri bkz. **Mâide** (5) 93

c3) Bir işte zorluk olmadığının belirtilmesi

ليس على الاعمى حرج ولا على الاعرج حرج ولا على المريض
حرج ولا على انفسكم أن تأكلوا من بيوتكم أو بيوت آبائكم
أو بيوت أمهاتكم او بيوت إخوانكم

Köre güçlük yoktur, topala güçlük yoktur, hastaya güçlük yoktur. Size de kendi evlerinizden yahut babalarınızın evlerinden yahut annelerinizin evlerinden yahut kardeşlerinizin evlerinden yemenizde bir güçlük yoktur." [73]

8 BAZI HÜKÜMLERİ KOYMADA TEDRÎCÎ BİR METOD KULLANMASI

Bilindiği gibi, Kur'ân birdenbire bütün bir kitap olarak değil de 23 küsur senede peyderpey inmiştir. Kur'ân'ın birdenbire bir bütün olarak değil de böyle parça parça inmesi, onun inanç esaslarının benimsenmesinde ve emir ve yasaklarının tatbik edilmesinde büyük kolaylıklar sağlamıştır. Nitekim ilk inen âyetlerde, önce, ısrarla ve tekrar tekrar inanç esasları ve bilhassa tevhid akîdesi gündeme getirilmiş, böylece kafalarda iyice kökleşmiş olan şirk ve bâtıl inanışlar birer birer sökülüp atılmış, onların yerine de en temiz, en sağlam ve en doğru inanç esasları dikilmiştir. Daha sonra, ibâdetlere geçilmiş, hicretten önce namaz emredilmiş, hicretin ikinci yılında, oruç ve zekât farz kılınmış nihâyet hicretin altıncı senesinde de hac ibâdeti başlamıştır.[74]

73) **Nûr** (24) 61

74) Subhî es-Sâlih, **Mebâhıs fî Ulûmi'l-Kur'ân** s. 58-59.

Diğer emir ve yasaklar da bilhassa Medîne devrinde kademeli bir şekilde gelmiştir. Hattâ bunlardan bazılarında - bilhassa içki yasağında olduğu gibi - çok aşamalı bir metod takip edilmiştir.

Eğer böyle olmasaydı, büyük bir cehâlet, karanlık ve katılık içinde bulunan o toplumun, câhiliyye devrinin kökleşmiş, bâtıl inanç, örf ve âdetlerinden sıyrılarak, birdenbire yeni dînin esaslarını ve hayat düzenini benimsemesi ve yaşaması çok zor olur, hattâ belki de mümkün olmazdı.

Nitekim bu durumu Hz. Âişe (r.a) çok güzel bir şekilde şöyle dile getirmiştir :

...انما نزل اول ما نزل منه سورة من المفصل فيها ذكر الجنة
والنار حتى اذا ثاب الناس الى الاسلام نزل الحلال والحرام
ولو نزل اول شئ لاتشربوا الخمر لقالوا لا ندع الخمر ابدا
ولو نزل لا تزنوا لقالوا لا ندع الزنا ابدا

Önceleri içinde sadece cennet ve cehennemden bahsedilen kısa sûreler indirilmiş; hattâ insanlar İslâm'a iyice ısınıcaya kadar bu böyle devam etmiş daha sonra, helâl ve haramlar inmiştir. Zira ilk olarak "İçki içmeyin!" *diye nâzil olsaydı, elbette "* İçkiyi asla terkedemeyiz." *derlerdi. Yine, ilk önce,* "Zinâ etmeyin!" *diye nazil olsaydı, elbette "* Zinâyı aslâ bırakmayınız!" *derlerdi."* [75]

Biz burada belli bir aşama içinde ortaya konan iki önemli yasağı örnek olarak zikredeceğiz

75) **Buhârî**, Fedâilu'l-Kur'ân 6 (VI.101)

İçki yasağı

Câhiliyyet devrinde içki içmek çok yaygın bir âdetti. İçki özel sofralar olsun ziyâfet sofraları olsun vazgeçilmez bir unsurdu. Tabiî bu durum edebiyâta da yansımış, içki üzerine bir çok şiirler yazılmıştı. İşte Kur'ân içki konusunda bu kadar ileri durumda olan bir toplumu aşama aşama getirdiği açıklama ve emirlerle bu kötü alışkanlıktan sonunda tamamen arındırmıştır.

Şimdi bu aşamaları sırasıyla ele alalım :

Birinci aşama

Yüce Allah bu konu ile ilgili ilk âyette şöyle buyurmaktadır

ومن ثمرات النخيل والاعناب تتخذون منه سكرا ورزقا حسنا

ان فى ذلك لآية لقوم يعقلون

" Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlerden de içki ve güzel rızık elde edersiniz. Şüphesiz bunda aklını kullanan bir toplum için (ders alınacak) *işâretler vardır."* 76

Görüldüğü gibi, bu âyette içki *"güzel rızık"*tan ayrı tutulmakla birlikte henüz hakkında bir hüküm verilmemiş, sâdece kötülüğüne ufak bir işâretle yetinilmiştir.

İkinci aşama

يسئلونك عن الخمر والميسر قل فيهما اثم كبير ومنافع للناس

واثمهما اكبر من نفعهما

" Sana şaraptan ve kumardan soruyorlar. De ki " O ikisinde büyük günah vardır. İnsanlara bazı faydaları varsa da günahları yararlarından büyüktür." 77

76) **Nahl** (16) 67.
77) **Bakara** (2) 219.

Burada da henüz bir yasak yoktur. Ancak onda büyük bir günah olduğu ve zararlarının faydalarından daha fazla ağır bastığı belirtilmekle onun ilerde kesinlikle yasaklanabileceğinin işâreti verilmiş olmaktadır

Üçüncü aşama

يا ايها الذين آمنوا لا تقربوا الصلوة وانتم سكارى
حتى تعلموا ما تقولون

Ey inananlar, ne söylediğinizi bilinceye kadar sarhoşken namaza yaklaşmayın."[78]

Bilindiği gibi, bir akşam namazı sırasında içki içmiş olan bir sahâbinin imamlık yaparken kâfirûn sûresini yanlış okuması üzerine bu âyet nâzil olmuştur.[79] Bu âyetle artık mü'minler için içki içebilecekleri zaman çok daraltılmıştır. Çünkü diğer namazlar arasındaki ara çok kısa olduğundan içki içen bir sahabî bunu ancak yatsı namazından sonra yapabilecektir. Böylece, mü'minler bu emirle önemli ölçüde içkiden uzaklaştırılmış ve içkinin mü'minin en önemli ibâdetlerinden birisine ters düştüğü ortaya konularak ilerde kesinlikle yasaklanacağının önemli bir işâreti daha verilmiştir.

Dördüncü aşama

يا ايها الذين آمنوا انما الخمر والميسر والانصاب والازلام
رجس من عمل الشيطان فاجتنبوه لعلكم تفلحون انما يريد
الشيطان ان يوقع بينكم العداوة و البغضاء في الخمر

78) **Nisâ** (4) 43.

79) **Ebû Dâvûd,** Eşribe 1 **Tirmizî**, B.5 Sûretu'n-Nisâ ; **İbn Kesîr,** I, 500

و الميسر و يصدكم عن ذكر الله و عن الصلوة

" *Ey inananlar, şarap, kumar, dikili taşlar* (=putlar), *şans okları şeytan işi birer pisliktir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan, şarap ve kumar ile aranıza düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak istiyor. Artık vazgeçtiniz değil mi ?* "[80]

İçki konusunda inen bu son âyetle de artık içki kesinlikle yasaklanmış ve bu yasağa yavaş yavaş alıştırılan sahâbe böyle bir emrin beklentisi içinde olduğundan onu derhal uygulamış ve herkes evindeki içkiyi derhal dökmeye başlamıştır.

Fâiz Yasağı

Aynı durumu fâiz yasağında da görmekteyiz Câhilî arap toplumunda içki gibi, fâiz de çok yaygın durumdaydı. Bu bakımdan fâizin yasaklanmasında da tedrîcî bir metod takip edilmiştir

Birinci aşama

وما آتيتم من ربا ليربوا فى اموال الناس فلا يربوا عند الله

وما آتيتم من زكوة تريدون وجه الله فاولئك هم المضعفون

" *İnsanların malları içinde, artması için verdiğiniz fâiz* (malı), *Allah katında artmaz. Ama Allah'ın rızâsını isteyerek verdiğiniz zekât, işte* (onu verenler, sevaplarını ve mallarını) *kat kat artıranlardır.*"[81]

Görüldüğü gibi bu konuda ilk nâzil olan âyette Yüce Allah, fâize kesin bir hüküm getirmemekle birlikte onu zekatla mukâyese etmekte, fâizde gerçekte bir artışın ol-

80) **Mâide** (5) 90 - 91

81) **Rûm** (30) 39

madığına ama, zekatta veren lehine bir artışın olduğuna işâret ederek fâizden insanları soğutup, zekâta teşvik etmektedir.

İkinci aşama

يا ايها الذين آمنوا لا تأكلوا الربوا اضعافا مضاعفة
واتقوا الله لعلكم تفلحون

Ey iman edenler, kat kat fâiz yemeyin, Allah'tan korkun ki kurtuluşa eresiniz." [82]

Bu aşamada da, bir başlangıç olmak üzere fâizin özellikle kat kat olanına kesin bir yasak getirilmiş ve insanlara Allah'ın emirlerine ve yasaklarına saygılı olmaları emredilerek kurtuluşun ancak bu sûretle olabileceğine işâret edilmiştir.

Üçüncü aşama

يا ايها الذين آمنوا اتقوا الله وذروا ما بقى من الربوا ان كنتم
مؤمنين فان لم تفعلوا فاذنوا بحرب من الله ورسوله وان تبتم
فلكم رؤس اموالكم لا تظلمون ولا تظلمون

Ey iman edenler, Allah'tan korkun, eğer inanıyorsanız fâizden (henüz alınmayıp) *geri kalan kısmı bırakın* (almayın). *Eğer böyle yapmazsanız, o takdirde Allah ve Rasûlü ile savaşa girdiğinizi bilin. Tevbe ederseniz, ana paranız sizindir. Ne haksızlık edersiniz, ne de haksızlığa uğratılırsınız."* [83]

Görüldüğü gibi artık bu aşamada da küçük büyük her türlü fâize kesin bir yasak getirilmiş ve fâizde ısrar etme-

82) **Âl-i İmrân** (3) 130

83) **Bakara** (2) : 278 - 279

nin Allah'a ve Peygamberine karşı savaş ilân etmek demek olduğu belirtilerek böyle bir yasağa karşı çıkmanın dehşeti değişik bir şekilde ifâde edilmiştir.

Yine âyette "*ana paranız sizindir*" ifâdesi ile de fâize kesin bir tanım getirilerek az veya çok ana parayı aşan her fazlalığın fâiz hükmünde olduğu belirtilmiştir.

Ayrıca bir kaç âyet yukarıda da fâizin alış-veriş gibi olduğu iddiası kesinliklikle reddedilerek Allah'ın alış-verişi helâl, fâizi ise haram kıldığı[84] bu konuda herhangi bir şüpheye meydan bırakmıyacak bir şekilde dile getirilmiştir.

---

84) **Bakara** (2) 275

I. BÖLÜM

FIKHÎ TEFSÎR'İN MÂHİYETİ

I. BÖLÜM

FIKHÎ TEFSÎR'İN MÂHİYETİ

Bu bölümde Fıkhî Tefsir' in bir târifini yapacak, daha sonra da, konusu, gâyesi, diğer isimleri ve ilgili olduğu ilimler üzerinde duracağız. Şimdi önce fıkhî tefsir'in târifini yapalım :

A) FIKHÎ TEFSİR'İN TÂRİFİ

Fıkhî Tefsir, Kur'ân'ın amelle yâni ibâdât ve muâmelâtla, başka bir ifâdeyle, fıkıhî yönü ile meşgul olmaktadır.

Fıkhî Tefsir'in târifini yapmadan önce bu terkibi teşkil eden kelimeler üzerinde kısaca durmamız yerinde olacaktır. Çünkü aslında bir sıfat ve mevsuftan ibâret olan bu terkip tefsirde, özel bir ekolün adı olmuş oluyor. Bu bakımdan terkîbi meydana getiren bu iki kelimenin de ayrı ayrı tanınması târifi hakkında bize bir ipucu olacaktır.

" *Fıkıh* " lügatta, " bir şeyi derinliğine anlamak, kavramak, idrâk etmek " demek olup,[85] âyet-i kerîmede de bu mânâda kullanılmıştır : لهم قلوب لا يفقهون بها " Onların

85) Bkz. ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'Arûs**, Mısır 1306, IX , 402

kalpleri var, fakat onunla anlamazlar... "[86]

Istılahta ise, İslâmın ilk devirlerinde *ilim* " kelimesiyle eş-anlamlı olup itikâd, ahlâk ve amel konularının hepsini içine alıyordu. Fakat, daha sonraları itikâd ve ahlâk ilimleri gelişip ayrılmış ve fıkıh amelle ilgili konulara tahsis edilmiştir.[87]

Buna göre, *Fıkıh*'ın klasik ıstılâhî târifi şöyle olmaktadır: " *Fıkıh, insanın amelî bakımdan leh ve aleyhinde olan şerî hükümleri bilmesidir.* "[88]

Amelî bakımdan insanın leh ve aleyhinde olan bu şer'î hükümler, tafsîlî delillerinden, bu işi meleke haline getirmiş olan fakihler tarafından çıkarılır. Bu tafsîlî deliller de, başta, *Kur'ân-ı Kerîm* olmak üzere, meşrûiyyetini yine ondan alan *sünnet, şer'u men kablenâ* ve *icmâ* gibi naklî delillerle, *kıyas, istihsan, istislah* vb gibi aklî delillerdir.

Tefsir kelimesine geçmeden önce *fıkıh* kelimesiyle ilgili bir hususa daha temas etmek yerinde olacaktır. Günü-

86) **Arâf** (7) 179

87) 'Alî Hasen 'Abdulkâdir, **Nazratün Âmmetün fî Târîhi'l-Fıkhı'l-İslâmî**, Mısır 1965, s. 1 - 2 Barthold, W., **İslâm Medeniyeti Târihi**, terc. M. Fuad Köprülü, Ankara, 1963, s. 277 - 278 ; ez-Zülemî, **Esbâbu İhtilâfi'l - Fukahâ**, Bağdat,1976, s. 15

88) Sadruşşerî'a, Ubeydulah b. Mes'ûd el-Buhârî, **Şerhu't- Tevdîh li metni't-Tenkîh** (Sa'düddîn, et-Teftezânî 'nin, **Şerhu't-Telvîh** adlı eserinin hamişinde, Mısır 1328, I, 10) ; Molla Husrev, Muhammed b. Firamurz b. 'Ali, **Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâti'l-Vusûl**, İstanbul 1312, I , 15-16 Vehbe ez- Zuhaylî, **el-Vesît fî Usûli'l Fıkhı'l-İslâmî**, Dımaşk, 1966, s. 15; Hallâf, **İslâm Hukuk Felsefesi**, Terc.: Hüseyin Atay, Ankara, 1973, s. 50 ; Şener, Abdulkadir **Kıyas, İstihsan İstislah**, Ankara 1974, s. 19.

müzde, Fıkıh ilminin konusu olan, insanın amellerinden ibâdet ile muâmelât'ı da birbirinden ayırma temâyülü ortaya çıkmış; bunlardan, ibâdât ile ilgili olanlar " *ilmihal* " kitaplarına bırakılırken; muâmelât ile ilgili olanlar " *İslâm Hukuku* " adı altında incelenmeye başlanmıştır . Bu bakımdan, zamanımızda " *Fıkıh* " deyince, eksik de olsa, daha çok, "*İslâm Hukuku*" anlaşılmakta ;[89] dolayısıyle ibâdetlerle ilgili kısım Fıkıh'ın dışında tutulmuş olmaktadır. Fakat biz, "*Fıkhî Tefsir* " derken, terkibimizdeki bu " *Fıkıh* " terimini, eskiden olduğu gibi, hem ibâdâtı, hem de muâmelâtı içine alan bir bütün olarak değerlendirdiğimizi belirtmek isteriz.

Terkibimizin ikinci unsuru " *Tefsir* " kelimesine gelince; Tefsir lügatta "*açmak, meydana çıkarmak, açıklamak* " mânâlarına gelir; nitekim âyet-i kerîmede de bu mânâda kullanılmıştır :

و لا يأتونك بمثل الا جئناك بالحق و احسن تفسيرا

"Onların sana getirdiği her meseleye, (her bâtıl soruya) *karşı Biz mutlaka sana,* (o bâtılı yok edecek) *gerçeği ve en güzel* ***açıklamayı*** *getiririz.* "[90]

Tefsir kelimesinin bu " *açmak, meydana çıkarmak* " anlamı maddî mânâda bir şeyi, meselâ bir kapıyı açmak mânâsında kullanıldığı gibi; mânevî mânâda kapalı bir sözü açıp açıklamak anlamında da kullanılır; hattâ bu ikinci kul-

---

89) Bkz. **İslam Hukuk Felsefesi**, s. 59 ; **Kıyas istihsan Istıslah**, s. 19

90) **el-Furkân** (25) 33.

lanış daha çok görülür.[91]

İstılahta ise, *Tefsir* muayyen bir ilmin adı olarak kullanılmaktadır. Tefsir ilminin bir çok târifleri yapılmıştır. Hemen hemen hepsi de aynı şeyi ifade ederler. Kanâatımızca bunlardan en derli toplu olanı şudur

Tefsir İlmi, *beşer kudreti nisbetinde Yüce Allah'ın Kur'an ayetlerinden murâdını ortaya koymaya çalışan bir ilimdir.*[92]

Tefsir ilmi bu işi yaparken kullandığı malzeme çok çeşitlidir. Mânânın anlaşılması ve murâd edilenin ortaya çıkarılması için gerekli her türlü naklî ve aklî bilgiyi kullanır. Bu bakımdan insanlık ilerleyip, ilim geliştikçe Tefsir'in malzemesi de artmış, dolayısiyle, Kur'ân gittikçe daha iyi anlaşılmış olacaktır

Görüldüğü gibi Tefsir ilmi konu olarak Kur'anın tamâmını ele alıp onu açıklamak için her türlü malzemeyi kullanmakta ; Fıkıh ilmi ise, konu olarak, insanların amellerini ele alıp, bunlardan yapılması ve yapılmaması gereken işleri ortaya koymak için birinci derecede Kur'an'a dayanmakla birlikte, başka, şerî delillerden de istifade etmektedir. Kısacası, birisi Kur'ânın her tarafını kendine konu edindiği halde; öteki, onun sâdece amelî yönünü konu edinmektedir. Fakat bu iki terim yanyana geldiklerinde bir-

91) Tefsir kelimesinin lügat manası hakkında geniş bilgi için bkz: el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsu'l-Muhît**, el-Mısrıyye, 1935, III, 120; **Tâcu'l-'Arûs**, III, 470; İbnu Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, el-Emîriyye, 1320, VI, 361; er-Râğıb el-Isfahânî, **Mukaddimetü't-Tefsîr**, el-Cemâliyye, 1329, s. 402.

92) ez-Zürkânî, **Menâhilü'l-İrfân**, Kâhire, 1953, I , 471; ez- Zehebî, **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, Kâhire, 1961 I 15

birlerinin sâhalarını daraltarak; yâni, Tefsir Fıkhı sâdece Kur'ân'la, Fıkıh da Tefsiri, Kur'ân'ın yalnız amelî yönüyle sınırlayarak, Tefsir'de özel bir ekolün ismini oluşturmaktadırlar. Buna göre Fıkhî Tefsir'i târif edecek olursak şöyle diyebiliriz

Fıkhî Tefsir, *Kur'an-ı Kerim'in amel yönünü ele alarak bu hususla ilgili ayetleri açıklayan ve yine ondan bu hususla ilgili hükümler çıkarmaya çalışan özel bir tefsir ekolünün adıdır.*

B) FIKHÎ TEFSİR'İN KONUSU

Fıkhî Tefsir'in konusu, sâdece ahkâm âyetleri olmayıp, konu ile ilgili olabilecek bütün âyetlerdir. Yâni, fıkhî tefsir' in konusu bütünüyle, Kur'ân-ı Kerim'in fıkhî yönü olup, bunun içine ibâdetler olsun, hukûkî işler olsun insanların amellerleri ile ilgili bütün âyetler girmektedir. Bu bakımdan o, sâdece ahkâm âyetlerinden değil, Kur'ân'ın ibâdetler ve insanların hukûkî fiileri ile ilgili olabilecek bütün âyetlerinden istifâde edecektir. Bu âyetler, sâdece sarih hüküm ifâde eden âyetler olmayıp müfessirin dirâyetine göre faydalanabileceği her türlü âyet olabilir.

Nitekim bu durum pratikte de böyle olmuş, fıkhî tefsir yazan her müfessirin ele aldığı âyet sayısı birbirinden çok farklı olmuştur. Bu bakımdan daha önce de işâret ettiğimiz gibi kanâatimizce, fıkhî tefsir' in konusu âhkam âyetleridir demiyoruz, Kur'ân'ın fıkıh yönü ile ilgili olabilecek bütün âyetleridir diyoruz.

C) FIKHÎ TEFSİR'İN GÂYESİ

Yüce Allah, insanı, gerek iç ve gerek dış yapısı itibâriyle en güzel bir şekilde yaratmış; onu, akıl, irâde ve düşünce gibi üstün kâbiliyyet ve kuvvetlerle donatmış ve yer altı ve yer üstü kaynaklarıyla, güneş, ay, yıldızlar ve bütün fezâsıyla, canlı cansız varlıkların hepsini onun hizmetine vermiştir.

Yüce Allah, sadece bunlarla da kalmamış, kendisine bu kadar değer verdiği insanın, hayâtında mutlu olabilmesi için, her hususta izliyeceği yolun kâide ve prensiplerini de zaman zaman göndermiş olduğu peygamberler ve kitaplar vasıtasıyla göstermiştir. Onun insanlığa göndermiş olduğu son peygamber bildiğimiz gibi Hz. Muhammed, son kitap ise, Kur'ân'ı Kerîm'dir.

İşte fıkhî tefsirlerin gâyesi, İslâm'ın ilk ve temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm'in ihtivâ ettiği bu amelî hükümleri, kâide ve prensipleri çıkarıp, onları açıklamak ve nasıl tatbik edileceğini göstererek insanların hem bu dünyâda, hem de âhirette mutlu olmalarını sağlamaktır.

D) FIKHÎ TEFSİR'İN ÖNEMİ ve LÜZUMU

Fıkhî Tefsir, hem konusu, hem gâyesi hem de kendisine duyulan şiddetli ihtiyaçtan dolayı önemli ve lüzumludur. Çünkü, onun konusu, Kur'an'ın günlük hayatta gerek insan ve Rabbi ve gerek insan, toplum ve devlet ilişkilerinde yaşanması gereken hükümleri ile ilgilidir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi insanı en güzel bir şekilde yaratan Yüce Allah, onun maddî ve mânevî

yaşayışını düzenliyecek temel kuralların hükümlerini de Kur'ân-ı Kerîm'de göstermiş ve insanı bunları tatbik etmekle yükümlü tutmuştur. İnanan insanlar bunları yaşamak mecbûriyetindedirler. İnanmayanlar ise bunları tatbik etmeye zorlanmazlar. Bu, insanın imtihanda olmasının bir gereğidir. Rablerinin buyruklarını yerine getirip bu imtihanı kazananlar hem bu dünyâda hem de âhirette mutlu olacaklardır :

" الا إن اولياء الله لا خوف عليهم ولاهم يحزنون الذين آمنوا
وكانوا يتقون لهم البشرى فى الحيوة الدنيا وفى الآخرة

" **İyi bil ki, Allah'ın velilerin** (sevdiklerine) **korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir. Onlar ki inandılar ve korundular. Dünyâ hayâtında da âhirette de müjde onlara "**[93]

Yüce Allah, Mâide sûresi âyet 50' de :

ومن احسن من الله حكما

buyurarak, **Allah'tan daha güzel hüküm veren kim olabilir ?** diye sormaktadır. Elbette en iyi kanun koyucu Odur. Çünkü insanı O yarattığına göre onun maddî mânevî ihtiyaçlarını da en iyi O bilebilir. Bu bakımdan yaratma Onun olduğu gibi emir de Onundur.[94] En'âm sûresi âyet 57' de aynı husus şöyle ifâde edilir :

ان الحكم الا لله يقص الحق وهو خير الفاصلين

" **Hüküm ancak Allah'a mahsustur, O gerçeği anlatır, en iyi karar veren Odur.**

93) **Yûnus** (10) 62 - 64

94) **Arâf** (7) 54

Başka bir ayette ise, Allah'ın indirdiği ile hükmedilmesi, insanların istek ve arzularına uyulmaması emredilir :

وان احكم بينهم بما انزل الله ولا تتبع أهواءهم

Onların aralarında Allah'ın indirdiğiyle hükmet ve onların keyiflerine uyma."[95]

Gerçekten inananlar, bu emre uyarak Allah ve Rasülünün hükmüne razı olup onları tatbik ederler :

انما كان قول المؤمنين اذا دعوا الى الله و رسوله

ان يقولوا سمعنا و اطعنا و اولئك هم المفلحون :

Aralarında hükmetmesi için Allah'a ve Rasûlüne çağırıldıkları zaman inananların sözü ancak işittik ve itaat ettik " demeleridir .[96] Çünkü başka bir şey demeleri imanla bağdaşmaz.

Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, O'nun hükmüne râzı olmayanlar ise ya kâfir[97] ya zâlim[98] ya da fâsıktırlar.[99] Çünkü, Yüce Allah, kitabı Kur'an'ı, insanlar arasında hükmedilsin diye göndermiştir.[100]

Kur'an kendisiyle amel olunsun diye gönderildiğine göre her şeyden önce onun ihtivâ ettiği amelî hükümlerin bilinmesi gerekmektedir.[101] Bu bakımdan muhtelif âyetlerde Kur'ân'ın okunup üzerinde düşünülmesi, akıl yürütülmesi emredilmiş, ondan âlimlerin hüküm çıkarabilecekle-

95) **Mâide** (5) 49

96) **Nûr** (24) 51

97) **Mâide** (5) 44

98) **Mâide** (5) 45

99) **Mâide** (5) 47

100) **Bakara** (2) 213

101) Mustafa Zeyd, **Dirâsât fi't-Tefsîr**, Kâhire 1974, s. 103

rine işâret edilmiştir. İşte bu âyetlerden bir kaçı

كتاب انزلناه اليك مبارك ليدبروا آياته

وليتذكر اولوا الالباب

Bu Kur'an, çok mubârek bir kitaptır. Onu sana âyetlerini düşünsünler diye indirdik. "[102]

أفلا يتدبرون القرآن أم على قلوب أقفالها

" Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri üzerinde kilitleri mi var ? "[103]

ولو ردوه الى الرسول والى اولى الأمر منهم

لعلمه الذين يستنبطونه منهم

Onu peygambere ve aralarındaki yetkili kimselere götürseler içlerinden işin iç yüzünü araştırıp çıkaranlar onun ne olduğunu bilirler. "[104]

Bu sebeple sahâbe, Kur'an'ın daha çok amelî yönüyle ilgilenmişlerdi. Onlar, inen âyetleri onar onar ele alır, bir bölümü anlayıp tatbik etmeden diğerlerine geçmezlerdi. Ondört asır boyunca İslâm âlimleri de bu emirlere uyarak Kur'an'ı Kerim'i didik didik incelemişler. Fakihler onun ihtivâ ettiği ahkâm için müstakil tefsirler yazdıkları gibi; ahkâm âyetlerini, Hz.Peygamber'in onları teyid ve tefsir eden hadislerini esas ittihaz ederek müstakil bir hukuk sistemi de kurmuşlar ve onbinlerce eser meydana getirmişlerdir.

Kur'ân bugün yine hâlâ araştırılmaya ve incelenmeye muhtaçtır. Çünkü kıyamet kopuncaya kadar o, vazifesini

---

102) **Sâd** (38) 29

103) **Muhammed** (47) : 24

104) **Nisâ** (4) 83

yapmaya ; inanan insanların hayatlarına yön vermeye devam edecektir. Ondaki prensipler eskimeyen prensiplerdir. Akıllar kemâle erdikçe, ilimler ilerledikçe, onun ilham ettiği hakikatler daha iyi anlaşılacaktır.[105]

Onun koymuş olduğu genel esas ve prensiplerden hiç birisinin Modern Hukuk'la çatışması, hatta Modern Hukuk'un daha yeni onun getirdiği neticelere ulaşması onun mucizevî yönlerinden biridir.[106] Meselâ Kur'ân-ı Kerim'de "evlat edinme" yasaklanmıştır. Bu yasağı modern bir takım hukuk sistemleri de kabul etmeye başlamışlardır. Aynı şekilde, Kur'an'da fâiz de yasaklanmıştır. Modern Hukuk sistemlerinde ise yavaş yavaş bu yasağa doğru bir eğilim mevcuttur. Çünkü artık batıda faiz çok nâzik bir mesele telâkki edilerek âmme ve husûsi kanunlarla ehemmiyetli şekilde nizâma bağlanmaktadır. Şu halde fenâ bir şeydir. Fenâ olmasaydı tahdid yoluna gidilmezdi.[107]

Bundan başka Kur'ân, diğer beşerî sistemlerden farklı olarak, insanın maddî ve manevî varlığı arasında muvâzene kurar; Çünkü insanın maddi varlığının yanında bir de mânevî varlığı vardır; bu bakımdan onun bu her iki cephesi de dengeli bir şekilde tatmin edilmeye muhtaçtır. Ve yine Kur'an gerek ferde ve gerek cemiyete aynı derecede önem vermiş; birini diğerine fedâ etmeden her ikisiin mutluluğunu birden sağlamayı hedef almıştır. Çünkü ideal cemiyetler mutlu fertlerden teşekkül ettiği gibi; fertleri mutlu olmayan huzurlu bir cemiyet de tasavvur edilemez.

105) **Kur'ân Hükümleri ve Modern Hukuk**, s. 113

106) **Şerî'atü'l-İslâm**, s.89

107) Berki, Şâkir ve Hâmidî, Hayrullah **Kur'ân'da Hukuk,** Ankara 1956, s. 6

Kur'ân, gerek insanın maddî ve manevî yapısı ve gerekse fert ve cemiyet arasında denge kurduğu gibi bu dengenin en büyük teminâtı olan Allah'a imânı ve ahlâki ölçülere sadâkati de öngörür; böylece, dünya ve âhiret arasında çok sıkı bir bağlantı kurarak mü'minlerin hem dünya hem de âhiret saâdetine kavuşmalarını sağlar.

İşte Fıkhî Tefsir, Kur'ân'ın bu ideâl amelî nizâmı'nı ortaya çıkarmaya çalıştığı için önemlidir.

E) FIKHÎ TEFSİR'E VERİLEN DİĞER İSİMLER

Tefsirde önemli ekollerden biri ola Fıkhî Tefsir ekolünde zamanımıza kadar pek çok eser telif edilmiştir. Bu eserlere verilen belli başlı isimlerden bazılarını burada zikretmeyi uygun bulduk. Bunlar :

a) Ahkâmu'l-Kur'ân

Bu sahada ilk devirlerde yazılan eserlere daha çok "Ahkâmu'l - Kur'ân" adı verilmiştir. İmâm-ı Şâfi'î'nin, İsmail b. İshâk'ın ve İlkiya'l Herrâsî 'ninki bunlardan bir kaçıdır.

Bu isim Fıkhî Tefsir 'in muhtevasını tam olarak aksettirmektedir. Çünkü ahkâm kelimesi " hüküm" kelimesinin çoğulu olup lügatta: " menetmek, önlemek " mânâlarına gelir. Istılahta ise, en meşhur tarifiyle " *Cenâb-ı Allah'ın mükelleflerin fiilleriyle ilgili hitâbıdır* ".[108] Bu hitab da sonradan farz, vâcip, haram, mübah gibi sınıflara

---

108) **el-Medhalü ilâ 'Ilmi Usûli'l-Fıkh**, s. 413 414

ayrılmıştır. Böylece, Kur'ân-ı Kerîm'de yapılıp yapılmaması yönünden insanların bütün fiilleri ile ilgili hükümler "Ahkâmu'l-Kur'an"ın şumûlü içersine girmektedir. Kur'ân'da bu nevi hükümleri ihtivâ eden ayetleri tesbit ise artık müfessirin kendisine düşmektedir. Her müfesirin bilgi, görüş, anlayış ve kabiliyeti farklı olduğuna göre bunların sayısı da elbette farklılık arzedecektir.

b) Tefsiru Âyâti'l-Ahkâm

Son zamanlarda yazılan bazı Fıkhî Tefsir'lere de ahkâm âyetlerinin tefsiri mânâsında "*Tefsîru Âyâti'l Ahkâm*" adı verimiştir. Kanatımızca bu ifade Fıkhî Tefsir'in muhtevasını tam karşılayamamaktadır. Çünkü, yukarda da belirttiğimiz şekilde ahkâm ayetlerinin sayıları hakkında bir birlik olmadığı gibi amelle ilgili hükümler, ahkâm ayetlerinin dışında; icabında, kasas veya mesel âyatlerinden de çıkarılabilir.

c) Fıkhu'l-Kur'ân

Bazı müellifler de Kur'an-ı Kerim'in ihtivâ ettiği amelî hükümlere " Fıkhu'l-Kur'an "[109] (Kur'an'ın Fıkhı) adını vermişlerdir ki, kanaatimizce bu da Ahkâmu'l-Kur'ân gibi şumullü bir ifade olup Fıkhî Tefsir'in bütün muhtevâsını içine almaktadır.

---

109) Şeltût, Mahmûd, **Fıkhu'l-Kur'âni ve's-Sünne, el-Kısâs**, Kâhire, s.20 **el-İslâmu 'Akîdetün ve Şerî'a**, s. 502

F) FIKHÎ TEFSİR'İN İLGİLİ OLDUĞU İLİMLER

Fıkhî Tefsir metodu, uygulamada iki ilimle yakından ilgilidir. Bunlar, Fıkıh ve Usûlü Fıkıh ilimleridir. Şimdi bu ilgiyi biraz açalım:

a) Fıkhî Tefsir'in Fıkıh'la olan ilgisi

Fıkhî Tefsir'le Fıkıh ilmi, ikisi de mükelleflerin fiilleriyle ilgili hükümler üzerinde dururlar. Bu sebeple konuları bakımından aralarında bir yakınlık vardır. Fakat Fıkhî Tefsir sadece Kur'ân'daki amelî hüküm ve prensipleri tesbit edip açıklamaya çalışırken; Fıkıh İlmi yine başta Kur'ân olmak üzere onda bulamadıklarını sünnette, onda da bulamadıklarını icma, kıyas, istihsan, örf ve adetler gibi kaynaklarda arar. Gerçi, Fıkhî Tefsir'de de sünnet ve akıldan istifâde edilir ama asıl gaye yalnız Kur'ân'ı açıklamak ve ondan hüküm çıkarmaktır. Özetle, aralarında konuları bakımından bir birlik olup, kaynakları bakımından farklılık vardır. Başka bir ifadeyle Fıkıh, Fıkhî Tefsir'i içine alır, ama Fıkhî Tefsir Fıkh'ı içine alamaz.

Netice olarak, aralarındaki konu benzerliğinden dolayı her iki ilim de birbirinden faydalanır.

b) Fıkhî Tefsir'in Usûlü Fıkıh'la ilgisi

Fıkhî Tefsir'in Usulü Fıkıh ilmi ile de yakın bir ilişkisi vardır. Bilindiği gibi Usûlü Fıkıh ilmi, fıkhî hükümlerin şerî delillerden çıkarılabilmesi için gerekli metod ve kurallardan bahseder. Bu delillerden birisi de Kur'ân olduğuna göre, Kur'ân'dan nasıl hüküm çıkarılabileceği hususunda müfessir de aynı kurallardan istifâde edecektir.[110]

110) Hasen Huseyn, **'Ulûmu'l-Kur'ân**, (Mecelletü'l-Ezher,1363 / 1944, c. 15, cüz 2, s.120)

II. BÖLÜM

FIKHÎ TEFSİR'İN TÂRİHÎ SEYRİ

II. BÖLÜM

FIKHÎ TEFSİR'İN TÂRİHÎ SEYRİ

Fıkhî Tefsir, İlmî Tefsir, İctimâî Edebî Tefsir, Mezhebî Tefsir gibi çeşitli tefsir ekolerinden farklı olarak, denilebilir ki Kur'ân'ın inzâli ile beraber başlamıştır. Çünkü, bu ekolün konusu, Kur'ân'ın hayata hemen tatbik edilmesi gereken yönüdür. Bu hususla ilgili olarak nâzil olan âyetler ise, genellikle küllî emir ve prensipler getirmişlerdir. Bunların da tefsire olan ihtiyacı büyüktür.

Bu sebeple, Fıkhî Tefsir'de müstakil eserler meydana gelinceye kadar geçen Hz. Peygamber, Ashâb, Tabiûn ve Tebeuttâbiîn devirlerinde de fıkhî tefsir malzemesine bol miktarda raslamak mümkündür. Şimdi biz önce Hz.Peygamber zamanındaki fıkhî tefsir'e bir göz atalım

A HZ. PEYGAMBER (s.a.v.) DEVRİ

Bütün tefsir ekollerinde olduğu gibi Fıkhî Tefsir'de de en sağlam tefsir, Kur'ân'ın Kur'ân'la olan tefsiridir. Çünkü, bazı mücmel ahkâm âyetleri aynı sûredeki veya başka bir sûredeki bir âyetle açıklanmıştır. Meselâ :

احلت لكم بهيمة الانعام الا ما يتلى عليكم

Size (haram oldukları) **okunacak olanların dışında kalan hayvanlar sizin için helâl kılındı."**[111] denilmekte, fakat bu haram kılınanların neler olduğu zikredilmemektedir. Fakat İki âyet sonra bunların da açıklandığını görmekteyiz :

حرمت عليكم الميتة والدم ولحم الخنزير وما اهل
لغير الله به والمنخنقة والموقوذة والمتردية والنطيحة
وما اكل السبع

" **Kendiliğinden ölen hayvan, kan domuz eti, Allah'tan başkasının adıyla kesilen, boğularak,** (demir ve taşla **vurularak, yukardan düşerek** (başka bir hayvan tarafından) **ve boynuzlanarak ölen, canavar tarafından parçalanan hayvan haram edilmiştir.**"[112]

Yüce Allah'ın kendi tefsirinin en makbul tefsir olması tabîîdir. Bundan dolayı, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de bu metodu zaman zaman kullandığını görüyoruz .

Kur'ân'ın Kur'ân'la olan tefsirinden sonra en makbul tefsir hiç şüphesiz Resûlullah'ın (s.a.v.) tefsiridir. Çünkü, o mutlak olarak insanların Kur'ân'ı en iyi bilenidir; O bir peygamber olarak görevi ile ilgili konularda ancak kendine vahyedileni söyler.[113] ve onun her hareketi bizim için bir örnektir.[114]

Hz. Peygamber (s.a.v.) tefsirinin önemi bilhassa

111) **Mâide** (5) 1
112) **Mâide** (5) 3
113) **Necm** (53) 3
114) **Mümtehıne** (60) 6

fıkhî tefsirde bir kat daha artmaktadır.[115] Zira yukarda da belirttiğimiz gibi ahkâm âyetleri genellikle küllîdir. Bu bakımdan onun tefsiri olmadan günlük kulluk görevlerimizi bile yerine getirmek mümkün değildir.

Ayrıca, Kur'ân'ı tefsir etme görevi Resûlullah'a bizzat Yüce Allah tarafından tevdi edilmiştir:

وانزلنا اليك الذكر لتبين للناس ما نزل اليهم
ولعلهم يتفكرون

Sana öğüt verici Kur'ân'ı gönderdik ki insanlara ne indirildiğini beyan edesin, onlar da düşünsünler."[116]

Hz.Peygamber, bu tebyin ve tefsir vazifesini hem sözleriyle hem de yaşayışıyla en güzel bir şekilde yerine getirmiş; Vedâ haccında da " *Tebliğ ettim mi ?* " sorusuna: "*Evet, tebliğ ettin yâ Resûlullah !* " cevabını almıştır.

Yüce Allah, Hz. Peygamber'i: Kur'ân'ı tebyin ile görevlendirirken bize de ona her hususta itâat etmemizi, emrettiklerini yerine getirip, nehyettiklerinden kaçınmamızı, onun sözünü ve fiilini aramızda hakem olarak kabul etmemizi emretmekte, ona itâatın kendisine itâat olduğunu bildirmektedir

قل اطيعوا الله والرسول فان تولوا فان الله لايحب الكافرين

115) Muhammed Yûsuf Mûsâ, **Târîhu'l-Fıkhı'-İslâmî**, Kâhire, 1958, s. 182 - 183

116) **Nahl** (16) 44 Aynı meâlde başka âyetler bkz. **Nahl** 64 ; **Mâide** (5) 67 Bu âyetteki tebliğ emrinde tebyin mânâsı da mündemiçtir (Bkz. el-Hudarî, Muhammed **Usûlü'l-Fıkh,** Kâhire 1938, s. 203) ; **Âli 'Imrân** (3) 164; **İbrâhîm** (14) 4

De ki Allah'a ve Peygamber'e itâat edin. Eğer yüz çevirirlerse şüphesiz ki Allah da o kâfirleri sevmez. "[117]

وماآتاكم الرسول فخذوه وما نهاكم عنه فانتهوا

Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasak ettiyse ondan da sakının."[118]

وان تنازعتم في شئ فردوه الى الله والرسول ان كنتم

تؤمنون با لله واليوم الآخر ذلك خير واحسن تأويلا

Eğer herhangibir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz; Allah'a ve âhiret gününe (gerçekten) **inanıyorsanız onu Allah'a ve Rasûlüne götürün. Bu, daha iyidir ve sonuç bakımından da daha güzeldir."**[119]

من يطع الرسول فقد أطاع الله

" Kim o Peygambere itâat ederse, muhakkak Allah'a itâat etmiştir. "[120]

Mücmel ayetlerde murâd-ı ilâhîyi tayin etmek çok zor veya gayri mümkün olduğundan sahâbe bilhassa bu durumda olan ahkâm âyetlerinin tefsirine ihtiyaç duyardı.[121] Bu bakımdan Hz.Peygamber'den (s.a.v.) gelen tefsir haberleri daha ziyâde ibâdetlere ve amelî ahkâma dâir

117) **Âli 'Imrân** (3) 32

118) **Haşr** (59) 7

119) **Nisâ** (4) 59

120) **Nisâ** (4) 80 ; Bu konuda başka âyetler için bkz. **Âli 'Imrân** (3) 13, 132; **Nisâ** (4) 59, 65 **Ahzâb** (33) 36 ; **Nûr** (24) 47 54, 62, 64 ; **Enfâl** (8) 34

121) Yıldırım, Suat, **Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsîri**, İstanbul, 1983, s. 35.

mücmel ve küllî ayetler üzerinedir. Zirâ, ahkâma dâir olan bu emir ve nehiyler gerçi, Kur'ân'da açık bir şekilde vârid olmuştur, ama nasıl ifâ edilecekleri bildirilmemiştir.[122] Bu sebeple bu nevî âyetler onun gerek kavlî gerek amelî izah ve tefsirlerine daha çok muhtaçtırlar.

Bu hususu el-Muvâfakât'ta nakledilen bir haber de açık bir şekilde ortaya koymaktadır

'Imrân b. Husayn'ın (ö.52/672) bulunduğu bir mecliste adamın biri :

- *Kur'an'da olandan başkasından bahsetmeyin*! deyince 'Imrân

- *Sen ahmak bir adamsınl Öğle namazının dört rekat olduğunu, onda kırâatın açıktan okunmayacağını kitâbullah'ta gördün mü ?*

Sonra da namazı, zekatı ve emsâli hükümleri sıraladı ve ilâve etti

- *Bütün bunları, Allah'ın kitâbında tefsir edilmiş bir şekilde buluyor musun ? Kitâbullah bunları müphem bırakmıştır. Sünnet de tefsir etmiştir.*[123]

Hz.Peygamber'den gelen ahkâmla ilgili hadisleri başlıca üç kısımda mütâlaa edebiliriz :

a) O, bu haberlerde ya Kur'ân'daki hükmü aynen tekrar edip onu teyit eder,

b) Yahut da tefsire muhtaç bir yönü varsa onu vuzûha kavuşturur,

122) **Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri,** s. 42.

123) eş-Şâtıbî, **el-Muvâfakât,** Kâhire, târihsiz, IV , 26; **Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsîri,** s. 35

c) Veyâhut da Kur'ân'da olmayan fakat ihtiyaç duyulan bir konuda kendisi onun ruhuna uygun yeni bir hüküm ortaya koyar.

Bu kısımlardan birincisi ve üçüncüsü ahkâm âyetlerinin tefsiriyle doğrudan doğruya ilgili olmadığından biz burada sadece ikinci kısmı ele alıp incelemeye çalışalım:

Hazreti Peygamber'in açıklanmaya muhtaç olan Kur'ân ahkâmını tefsir ve izâhı, umûmu tahsis, mutlakı takyîd, mücmeli beyân, müphemi tayin, müşkülü tavzih ve nâsih-mensûhu tesbit etmek suretiyle olurdu. Bazı hallerde de ashâb onun tatbikatından bir takım âyetlerin izâhını öğrenmiş olurlardı. Şimdi, bunları birer misalle açıklayalım

1 - Meselâ Kur'ân'da :

حرمت عليكم الميتة و الدم

"Ölü eti, kan... üzerinize haram kılınmıştır." [124] âyetiyle umûm ölü etleri ve kanlar hepsi birden haram kılınmıştır. Fakat Hz. Peygamber âyeti tefsir sadedinde ölü etlerinden balık ve çekirgeyi, kanlardan da ciğer ve dalağı bu hükümden tahsis etmiş ve bunların yenebileceğini söylemiştir.

2 - فاقرؤا ما تيسر من القرآن

" Kur'ân'dan size kolay geleni okuyun." [125] âyetiyle mutlak olarak Kur'an'dan herhangi bir parçanın okunmasının kâfi geleceği ifâde edildiği halde Hz. Peygamber (s.a.v.) âyet-i kerîmeyi takyid edip:

لا صلاة لمن لم يقرأ بفاتحة الكتاب

124) **Mâide** (5) 3

125) **Müzzemmil** (73) : 20

" *Fâtiha sûresini okumayanın namazı yoktur.* " buyurarak namazda her rekatta Fâtiha'nın okunması kaydını koymuştur.

3 - السارق و السارقة فاقطعوا ايديهما

Erkek hırsızla kadın hırsızın ellerini kesin.."[126] âyeti de mücmel bırakılmış, hırsız en aşağı hangi değerde bir şey çalmışsa elinin kesilebileceği belirtilmemiştir. Âyet bu durumda kalsaydı bir liralık bir şey bile çalınmış olsa bu cezânın verilmesi gerekirdi. Fakat Hz. Peygamber, âyetteki bu mücmelliği ortadan kaldırarak

تقطع يد السارق فى ربع دينار فصاعدا

" *Hırsızın eli değeri çeyrek dinar ve daha fazla olan şeyden dolayı kesilir.*" buyurmuş; böylece âyetin hükmünü açıklığa kavuşturmuştur.

4 - كلوا و اشربوا حتى يتبين لكم الخيط الابيض من الخيط الاسود

"Ak iplik kara iplikten size seçilinceye kadar yeyin, için..." âyetindeki[127] *ak iplik , kara iplik* " kelimelerini bazı sahâbe gerçek iplik olarak anlamış, sahurda yanlarına birer ak ve kara iplik alarak birbirlerinden seçilene kadar yemelerine devam etmişler, bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.), ak iplik ten muraâdın gündüzün aydınlığı, " kara iplik " ten muradın da gecenin siyahlığı olduğunu belirterek kelimedeki müphemliği gidermiştir.

5 - و كتبنا عليهم فيها ان النفس با لنفس

126) **Bakara** (2) 187
127) **Bakara** (2) 187

Biz onda onların üzerine cana can... yazdık."[128] âyetiyle umûmî olarak can karşılığında canın öldürülmesi emredilmiş, bu hususta kadın, erkek, mü'min, kâfir hiç bir ayırım yapılmamışken Hz. Peygamber (s.av.) bu genel hükmü tahsis ederek لا يقتل مسلم بكافر " *Müslüman kâfir karşılığında öldürülmez.*"[129] buyurmuş; bu suretle bir kâfiri öldüren müslümanın ölümle değil de başka bir ceza ile cezalandırılması hükmünü getirmiştir.

6 - Kur'ân'da, muhtelif yerlerde

أقيموا الصلاة " **"Namazı dosdoğru kılınız."**[130] buyurularak namaz kılınması açık bir şekilde emredilmiş, fakat yukarda da temas edildiği gibi nasıl ifâ edileceği tafsilâtıyla anlatılmamıştır. Arap dilinde " *duâ etmek* " ve " *uyluk kemiklerini hareket ettirmek* " mânâlarına gelen[131] **"salât"** tan murâdın ne olduğu ve nasıl ifâ edileceği Hz. Peygamberin anlatması ve bilhassa tatbikatıyla ortaya çıkmıştır. Bu, namaz için böyle olduğu gibi, hac, zekat, oruç için de böyledir. Hz. Peygamberin tefsiri olmasaydı biz, günlük kulluk görevlerimizi bile yerine getiremezdik, dememiz de bu sebeptendir.

Netice olarak, Hz. Peygamber (s.a.v.) açıklanmaya en çok ihtiyâcı olan ibâdet ve muâmelâta dâir ahkâm âyetlerinin çoğunu yukardaki misallerde de gördüğümüz

---

128) **Mâide** (5) 45

129) **Buhârî**, İlim 39, Cihâd 17, Diyât: 24, 31, **Ebû Dâvûd**, Diyât: 11, 147; **Tirmizî**, Diyât: 16; **Nesâî**, Kasâme: 9, 14 **İbn Mâce**, Diyât: 21; **Dârimî**, Diyât: 5, **Müsned**, I, 79, 119, 122, II, 178.

130) Bkz. meselâ **Bakara** (2) 43, 83,110; **Nisâ** (4) 77, 103; **En'âm** (6) 72 ; **Arâf** (7) 29; **Yûnus** (10) 87; Nûr (24): 56...

131) Bkz. **Tâcu'l-'Arûs**, X , 212 - 214

gibi hakkıyla tefsir ve beyân etmiş, teferruatlarına varıncaya kadar anlatmış ve tatbikâtıyla da göstermiştir.

Gerçi Hz.Peygamberin bâzı mugayyebâta, bir takım uhrevî ahvâle, ahbâr ve kasas'a dâir âyetleri de tefsir ve izahları vardır, ama ahkâma dâir âyetleri tefsirleri daha çoktur. Fıkıh mevzûlarına göre tertip edilmiş hadis mecmualarıyla[132] ahkâm hadislerini toplayan kitaplar[133] hep bu neviden tefsir ve açıklamalarla doludur.

B - ASHÂB DEVRİ

Daha önceden de işâret ettiğimiz gibi sahâbe Kur'ân'ı onun getirdiklerini yaşayıp tatbik etmek için okur ve anlamaya çalışırdı. Onlar, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sağlığında böyle davrandıkları gibi onun vefatından sonra da böyle yapmışlar, Kur'ân'ın tatbîkâtı ile alâkalı olan amelî yönüyle daha çok ilgilenmişlerdi. Bu bakımdan onlar onun amelî

132) Bunlardan "**Sünen**"ler fıkıh bablarına göre tasnif edilmiş olup sâdece ahkâm hadislerini ihtivâ ederler. et-Tirmizî, İbn Mâce, el-Beyhakî'nin Sünen'leri gibi. "**Câmi'**" ve "**Musannef**" türü hadis mecmualarında ise, ahkâm'a dâir hadislerle birlikte diğer konularla alâkalı hadislere de rastlanır. Mâlik b. Enes'in "**el-Muvatta'**" ında ise Hz.Peygamber'in ahkâm'a dâir hadisleri yanında sahâbe ve tâbiî fetvâlarına ve kendi tefsir ve izahlarına da yer verilmiştir. Bu bakımdan, bu değerli esere ilk fıkhî tefsirlerden biri gözüyle bile bakılabilir.

133) Bunlar da ahkâm hadislerinin şerhi mâhiyetindedir et-Tahâvî'nin **Şerhu Meâni'l-Âsâr**'ı, el-Hattâbî'nin **Meâlimu's-Sünen**'i, İbn Teymiyye'nin **Munteka'l-Ahbâr**'ı, eş-Şevkânî'nin **Neylü'l-Evtâr**'ı, İbn Hacer el-Askalânî'nin **Bülûğu'l-Merâm**'ı, es-San'ânî'nin **Sübülü's-Selâm**'ı, İbn Kudâme'nin **el-İlmâm**'ı, ibn Dekîk el-'Îyd'in **el-Ahkâm**'ı bu nevidendir.

hüküm ifâde etmeyen kelâm, edebiyat ve bunun gibi yönleriyle meşgul olmaktan umûmiyetle uzak durmuşlar, bu konularla ilgili olarak pratikte faydası olmayan bir takım incelik ve teferruâta dalmamışlardı.

Bu sebeple, sahâbe devrinde de Kur'ân'ın amelî, başka bir deyişle fıkhî yönünün en çok üzerinde durulan ve işlenen yönü olduğunu söyleyebiliriz.

Ancak, bilhassa mezheplerin doğuşu ile ortaya çıkan ahkâm tefsiri ve naslardan hüküm istinbâtıyla ilgili kesif ilmî faâliyetin benzerini bu devirde de görmek ve aralarında bir mukâyese yapmak elbette mümkün değildir. Çünkü bu devirde mevzu ile alâkalı faâliyet sâdece, hayâtın akışı içersinde zuhûr eden günlük ihtiyaçlara cevap vermek için yapılır; daha sonraları görüldüğü gibi belirli bir mezhebi teyit, müdâfaa ve tedvin maksadıyla, istikbalde meydana gelecek olan veya meydana gelmesi muhtemel olan hadiseler için hüküm istınbatına çalışılmazdı. Bu hususu böylece tesbit ettikten sonra şimdi konumuza devam edelim.

Şüphesiz, tefsir faâliyetlerinde Hz.Peygamber'den (s.a.v.) sonra en mühim rolü sahâbe almış ve edindikleri bilgilerin sonrakilere talim ve naklini başarıyla ifâ etmişlerdir. Bu başarılarının en başta gelen sebebi muhakkak ki Hz. Peygamber'e bizzat mülâkî olup onun örnek yaşayış, söz ve fiillerinden ilham alarak yetişmeleridir. Bu bahtiyarlığa erişmekle onlar, her şeyden önce sağlam bir imâna sahip olmuşlardır. Ayrıca, kendi dilleriyle inen vahyi yakından takip edip, içinde yaşadıkları hadiselerle âyetlerin iniş sebepleri arasındaki ilişkiyi görerek teşrî ruhunu ve

şeriatın göz önünde tuttuğu asıl maksatları kavrama meziyetini kazanmışlardır. Böylelikle ahkâm çıkarma ve ictihad etme metoduna, esbâb-ı nüzûl ve nâsih-mensuh bilgisine sağlam bir şekilde vâkıf olmuşlardır. Bunlara ek olarak zaten kendilerinde mevcut bulunan lügat bilgilerini ve arap dili üslûbuna hâkimiyetlerini de ilâve edersek onların Kur'ân'ı tefsir etmekte, insanların en muktedirleri olmalarının sebebi ortaya çıkmış olur.

Bununla beraber onlar, bu ehliyette hepsi de aynı seviyede değildirler. Çünkü Resûlullah'tan istifâde, şahsî anlayış, fazîlet, kültür, lisan bilgisi ve ictimâî mevkileri bakımlarından farklı durumda bulunuyorlardı. Dolayısıyle, Kur'ân'ı anlama bakımından da farklı durumda olmaları tabîî idi.[134] Bu sebeple Hz.Peygamber'i gören 14 bin civarındaki zevâtın hepsinin de aynı seviyede olmayacağı açıktır. Kaldı ki onu en iyi anlayanların bile anlayamadıkları yerler olmuştur.[135]

Sahâbeden tefsir sahasında şöhret bulanlar sadece on kadardır. Bunların dördünden diğerlerine nazaran daha çok tefsir rivâyeti gelmiştir. Bunlar sırayla **Abdullah b. Abbas** (ö.68/687), **Abdullah b. Mes'ûd** (ö.32/652), **Ali b. Ebî Tâlib** (ö.40/660), **'Ubey b. Ka'b** (ö.21/642) dir. Diğerleri ise, **Hz.Ömer** (ö.23/643), **Hz.Osman** (ö.35/655), **Zeyd b. Sâbit**

134) **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, I, 36 ; **el-Kur'ân ve't-Tefsîr**, s. 86 el-Kattân, Mennâ' **Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrût 1973, s. 335

135) Bkz. Hz.Ömer'den örnekler Cerrahoğlu, İsmâil, **Kur'ân Tefsîrinin Doğuşu**, Ankara 1968, s. 47 ; İbn Abbas' tan örnekler için bkz. aynı eser, s. 99

(ö.45/665), **Ebû Mûsâ el-Eş'arî** (ö.44/664), **Abdullah b. ez-Zübeyr** (ö.73/692) 'dir.

Kendilerinden tefsirle ilgili çok az haber rivâyet edilen sahâbelerden bazıları da **Hz. Ebû Bekir** (ö.13/634), **Enes b. Mâlik** (ö.93/712), **Ebû Hüreyre** (ö.57/676), **Abdullah b. Ömer** (ö.74/893), **Abdullah b. Amr b. el-Âs** (ö.65/684) ve **Hz. Aişe** (ö.58/667)'dir.[136]

Ashâb ahkâm tefsir ve istinbâtında her şeyden önce Resûlullah'ın (s.a.v.) sünnetini ön planda tutmuş, eğer ondan herhangibir rivâyete rastlanmamışsa rey ve ictihad yoluna gitmişlerdir. Yalnız, çok az da olsa onlardan bazıları bu yolu uygun görmeyip sükûtu tercih etmişlerdir.

Âyetlerin tefsirinde rey ve ictihâda başvuran sahâbe arasında bu yolun tabîî bir neticesi olarak bazan farklı ictihadlar meydana gelmiştir. Ancak onların arasında zuhur eden bu ihtilaflar sonraki devirlere nazaran çok azdır. Bu neticede, sahâbenin rey ve ictihatlarında istişâreye başvurmalarının önemli etkisi olmuştur. Çünkü bu devirde bilhasa Hz.Ebû Bekir ve Ömer zamanında meseleler sahâbenin ileri gelenleri tarafından beraberce çözülür, birlikte karar verilirdi. Daha sonraları bu yol terkedilmişse de çoğu kez onlar ayrı ayrı vermiş oldukları kararları bir araya geldikçe müzâkere ederler, hatâları varsa düzeltirlerdi.[137]

Şimdi de sahâbenin ahkâm ayetleri ile ilgili olarak rey

---

136) es-Suyûtî, **el-İtkân**, Mısır 1951, II, 187 ; **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, I, 63-64 Subhî Sâlih, **Mebâhıs fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrût 1968, s. 120

137) İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, Beyrut 1960, II, 350 ; Karaman, Hayreddin, **İslâm Hukûkunda İctihâd**, Ankara 1975, s. 58

ve ictihatlarıyla yapmış oldukları tefsirlere birkaç misal verelim :

Hz. Ebû Bekir bir miras âyetinde[138] geçen "**kelâle**" kelimesi hakkında Hz. Peygamber'den (s.a.v.) bir haber vârid olmadığı için onu kendi reyiyle " *baba ve çocuk bulunmadığı zamanki vâris olma durumu* olarak açıklamıştır.[139]

Hz. Ömer, teşrîindeki illetin ortadan kalktığını ileri sürerek âyette zekat verilecek olanlardan biri olarak sayılan "**müellefe-i kulûb**" a [140] zekat verilmesini terketmiştir.[141]

Aynı şekilde, âyette[142] hırsızların elinin kesilmesi açıkça emredildiği halde o bu cezanın açlık ve kıtlık halinde uygulanmamasını uygun görmüştür.[143]

Yine o, talâk âyetinde[144] üç talâk'ın bir defâda kullanılarak yapılmamasına işâret edildiği ve Hz. Peygamberin uygulamasının da bu yönde olduğu halde, bu hakkın kötüye kullanıldığını ileri sürerek, aynı anda yapılan üç talâkı da üç talâk olarak kabul etmiştir.[145]

138) **Nisâ** (4) 12

139) İbn Hazm, **el-İhkâm**, tahkik Ahmed Muhammed Şâkir, Mısır tarihsiz, el-'Isme matbaası, s. 783

140) **Tevbe** (9) 60

141) el-Cassâs, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, III, 124

142) **Mâide** (5) 38

143) el-Bâcî, **el-Munteka**, Mısır 1331, I, 205 ; **İslâm Hukukunda İctihad**, s. 77

144) **Bakara** (2) 229

145) **Sahîhu Muslim**, Mısır 1955 II, 1099 et-Tahâvî, **Meâni'l-Âsâr**, Hind, 1301 ; eş-Şevkânî, **Neylü'l-Evtâr**, Mısır 1371, VI, 243 vd.

Aynı şekilde âyette[146] harpte elde edilen ganimetin beşte biri çıkarıldıktan sonra geriye kalan kısmın savaşı kazanan gâzîler arasında dağıtılması öngörüldüğü, Hz. Peygamber devrinde de fethedilen Hayber arâzîsinde bu şekilde bir uygulama yapıldığı halde, Hz. Ömer kendi zamanında fethedilen Irak arâzîsi için bu uygulamayı bırakıp arâzîyi bütün müslümanların istifâdesine sunmak ve bu toprakları koruyacak olan askerlere gelir temin etmek maksadıyla - ashâbla yaptığı istişâre sonucunda - elde edilen menkul malları gâzîler arasında dağıtıp arâzîyi bölüştürmeme yoluna gitmiştir.[147]

Başka bir uygulamasında da, ehli kitaptan olan kadınlarla evlenmeye âyetle[148] müsâade edildiği halde o, müslüman erkeklerin güzelliklerinden ötürü zimmîlerle evlenmeyi tercih edecekleri, müslüman hanımların bundan zarar göreceği ve bu durumun bir takım fitnelere vesîle olacağı sebebiyle onlarla evliliği uygun görmemiştir.[149]

Ashâb bazı ahkâm âyetlerinin tefsirinde ise ihtilaf etmiştir:

örnek 1

Meselâ, İbn Abbas ve İbn Ömer,

"وعلى الذين يطيقونه فدية طعام مسكين

Ona zor gücü yetenlere ise, fidye olarak

---

146) **Enfâl** (8) 41

147) Ebû Yûsuf, **Kitâbu'l-Harâc**, Mısır, 1352, s. 24 - 27 ; İbn Sellâm, **Kitâbu'l-Emvâl**, Kâhire 1968, s. 71 vd.

148) **Mâide** (5) 6

149) eş-Şeybânî, Muhammed, **Kitâbu'l-Âsâr**, Hind, târihsiz, s. 73 74; el-Cassâs, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, II, 397

bir fakirin yiyeceği düşer." âyetinde,[150] sözü edilen kimselerin kimler olduğu hakkında ihtilaf etmişlerdir. İbn Abbas bu âyeti *"ihtiyarlamış erkek ve kadın"*a tahsis yoluyla tevil ederken, İbn Ömer, âyetin istismar edildiğini görüp, onun târihî yönden durumunu göz önünde bulundurarak nesh edilmiş olduğunu ileri sürmüştür.[151]

örnek 2

Hz.Ömer'le Hz. Ali de, kocası ölen kadının iddet müddeti hakkında ihtilâf etmişlerdir. İhtilâfın sebebi, Kur'ân'da geçen iki âmm âyetin birbiriyle zâhirde çatışır gibi görünmesidir. Yüce Allah bu âyetlerden birinde[152] hâmile olarak boşanmış bir kadının iddetini hâmileliğinin ortadan kalkmasıyla sınırlamış, ötekisinde ise kocası ölen bir kadının iddetini 4 ay 10 gün ile kayıtlamıştır.[153] Bu durumda Hz. Ali bu âyetlerin ikisini birden nazarı itibâra alıp, âyetlerin karşılıklı birbirlerinin umumluğunu tahsis ettiğini ileri sürerek, kocası ölen kadının iddet müddetinin bu müdetlerden en uzun sürecek olanı olduğunu kabul etmiştir. Hz. Ömer ise bu iki âyetten sadece talâk âyetinin diğerini tahsis ettiğini ileri sürmüştür.[154]

örnek 3

Hâmile olmadan boşanmış olan kadınların iddet müddetlerinde de sahâbe arasında ihtilaf vâkî olmuştur. Çünkü onlar boşanmış olan kadınların iddet müddetlerinin "*üç kur'*" olduğunu bildiren:

150) **Bakara** (2) : 184

151) İsmâil Cerrahoğlu, **Kur'ân Tefsirinin Doğuşu**, s. 76 - 78 .

152) **Talâk** (65) 4

153) **Bakara** (2) : 234

154) **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, III, 98 - 99

والمطلقات يتربصن بانفسهن ثلاثة قروء

"**Boşanmış kadınlar, üç kur' kendilerini gözetlerler.**" âyetindeki "*kur*'" kelimesini[155] farklı şekilde anlamışlardır. Hz.Ömer, Osman, Ali, İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Ebu'd-Derdâ bu kelimenin "*hayız*" mânâsına geldiğine kâil oldukları halde, Zeyd b. Sâbit, Abdullâh b. Ömer ve Hz. Aişe onun " *temizlik* " mânâsında olduğunu söylemişlerdir. Hanefi âlimleri de birinci görüşü tercih etmişlerdir.[156]

örnek 4

Ayrıca, sahâbe arasında bâzen bir âyetin sebeb-i nüzûlünü bilmeyenler de farklı düşünebiliyorlardı. Meselâ Osman ve Amr b. Ma'dikerib bir rivâyete göre

ليس على الذين آمنوا وعملوا الصالحات جناح فيما طعموا

İman edip de güzel güzel amellerde bulunanlar... için tattıkları şeylerde üzerlerine hiç bir günah yoktur." âyetinin [157] sebebi-nüzûlünü bilmedikleri için bu âyetle şarabın helâl kılınmış olduğunu zannediyorlardı.[158] Halbuki âyet, şarap kesinlikle haram kılınınca,[159] evvelce şarap içip ölenlerin âhiretteki durumlarının ne olacağı yolunda Hz. Peygamber'e sorulan bir

155) **Bakara** (2) : 228

156) Geniş bilgi için bkz. el-Cassâs, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, I, 364-374; Küçükkalay, Hüseyin, **Abdullah b. Mes'ûd ve Tefsir İlmindeki Yeri**, Konya 1971, s. 185 186

157) **Mâide** (5) 93

158) el-Kâsımî, **Tefsîru'l-Kâsımî, Mehâsinu't-Te'vîl**, Mısır, 1957, I, 22 - 23

159) **Mâide** (5) 90

soru[160] üzerine nâzil olmuştu. Buradan özellikle ahkâm âyetlerinin tefsirinde sebeb-i nüzûllerin bilinmesinin ne kadar lüzumlu olduğu anlaşılıyor. Çünkü sebeb-i nüzûl bilinmezse sahâbe bile hatâya düşebiliyordu.[161] Buna benzer bir iki vâkıa daha *el-Muvâfakât*'ta zikredilmektedir.[162]

Netice olarak, yukarıdaki misallerde de görüldüğü gibi ashâb şeriatın şekli ve sûreti yanında ruh ve gâyesini de göz önüne alarak ahkâm âyetleri üzerinde bir takım ictihâdî tefsirlerde de bulunmuşlardır. Bu cümleden olarak âyetlerdeki hükümlere mesnet teşkil eden illetlerin zamanla değişmesi sebebiyle hükümlerini de değiştirme yoluna gitmişler; bir mefsedete mânî olmak için bazı âyetlerin hükmünü uygulamamayı tercih etmişler; hukuku ve meşru nizâmı korumak maksadıyla bazı âyetleri tahsis, tamim veya zâhirlerini terk etmeyi daha uygun bulmuşlardır.

Ayrıca onlar âyetlerin tefsirinde Resulullah'ın sünnetinden, sebeb-i nüzûlerinden, nâsih-mensuh oluşlarından ve lügavî durumlarından da geniş şekillerde yararlanmışlardır.

İbn Kesir, tefsirinin mukaddimesinde sahâbe tefsîrinin önemine işâret ederek şöyle demektedir :

" *Kur'ân'da ve sünnette tefsir bulamadığımız zaman*

160) el-Buhârî, **el-Câmi's-Sahîh**, Mısır, 1345, VI, 68; et-Tirmizî, **Sahîhu't-Tirmizî**, Kâhire 1931-1934, XI, 178 179 ; et-Taberî, **Câmi'u'l-Beyân, fî Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, Mısır 1321, VII, 22 24 ; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm**, Beyrut 1970, II, 641 645 ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf 'an Hakâikı Ğavâmidı't-Tenzîl**, Kâhire 1953, I, 527

161) **Kur'ân Tefsîri'nin Doğuşu**, s. 48

162) Bkz. **el-Muvâfakât**, III, 349

bu husustaki sahâbe kavillerine mürâcaat ederiz.[163] *Çünkü onlar bu konuda en bilgili kimselerdir. Bir takım karineleri o âyete mahsus durumları müşâhade etmişlerdir. Aynı zamanda onlar tam bir anlayış, sağlam bir ilim ve sâlih amel sahibidirler."*[164]

C - TÂBİÛN DEVRİ

Tabiîler, Resûlullah'ın (s.a.v.) ashâbından ilim ve feyz alan zatlardır. Ancak, birbirini takip eden bu iki neslin gerek ilmî ve gerekse idarî ve kazâî faâliyetlere hâkim oldukları devirleri birbirinden kesin târihlerle ayırmak mümkün değildir. Zirâ hayâtın tabiî akışı içerisinde nesiller birbiri ardına gelmiş, sahâbe devrinde tabiûndan bâzıları bulunduğu gibi, tabiûn devrinde de sahâbeden bâzısına rastlanmıştır. Bununla beraber, genel olarak, Hulafâ-i Râşidîn Devrinde (11-41/632-661) adı geçen faâliyetleri daha çok ashâbın karakterize ettiğini söyleyebileceğimiz gibi, Emeviler Devrindeki (41-132/661-750) faâliyetlerin de daha çok tâbiûnun tesiri altında devam ettiğini söyleyebiliriz.

Birbirini tâkip eden bu devirlerde devletin başında bulunan halifeler arasında bâriz bir fark göze çarpar. Çünkü, Hulefâ-i Râşidîn Devrinde halifeler ilmî faâliyetlerle bizzat meşgul olup, teşvik ettikleri, idârî ve kazâî faâliyetleri de Kur'ân ahkâmına uygun olarak ve istişâreyle yürüttükleri halde, Emevi Halifeleri Halife Ömer b. Abdülaziz devri (99-101/717-720) hâriç umûmiyetle, ge-

163) Ashâbın ahkâm âyetleri ile ilgili tefsirlerini Resûlullah' ın tefsirleri ile birlikte aynı eserlerde bulmak mümkündür.

164) **Tefsîru ibni Kesîr,** 1 , 7

rek şahsi hayatlarını ve gerek devlet idâresi ile ilgili siyâsetlerini dînî ahkâm ile bağlamayı zarûrî görmeyip[165] daha çok arap örf ve âdetlerine göre hareket ederek ırkçı bir politika takip etmişlerdir.[166] İlmî faâliyetlerle meşgul olmadıkları gibi bu yoldaki çalışmaları teşvik de etmemişler, hattâ idârecilik sanatı yanında ilimle uğraşmayı hakir görmüşlerdir.[167]

Bu sebeple, fetihlerle genişleyen İslâm âlemine Hz. Osman zamanından itibaren dağılmış bulunan sahâbe devletin yeni başşehri olan Şam'dan uzak durup bilhassa Mekke ve Medine'de ayrıca, Kûfe ve Basra gibi bazı merkezlerde toplanarak bir reaksiyon hâlinde, kendi kendilerine sessiz bir irşad ve talim faâliyetine koyulmuşlardır.

Ancak, ashâbdan ilim ve feyz almak üzere onların etrafında halkalanan kimselerin çoğunun arap asıllı olmayıp İslâmı yeni kabul etmiş başka millet ve kültürlerden oldukları dikkatimizi çekmektedir. Hattâ bunlar arasında da çoğunluğu tâbiîlerin üstadları durumunda olan sahâbîlerin bizzat kendi köleleri teşkil etmektedir.

Meselâ tefsirde tamâyüz eden **İkrime** (ö.115/733) İbn Abbas'ın, **'Atâ b. Ebî Rabâh** (ö.128/745) Benû Fihr'in, **Sa'îd b. Cübeyr** (ö.94/713) Benû Vâlibe'nin,

---

165) Misaller için bkz. eş-Şâfiî, **İhtilâfu'l-Hadîs**, Mısır 1326, s.23 el-Cassâs, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, I, 71 517 - 518 ; II, 487 - 488 III, 102 ; **Târîhu'l-Fıkhi'l-İslâmî**, s. 159 160

166) **Nazratün Âmme fî Târîhı'l-Fıkhi'l-İslâmî**, s. 112 113; Koçyiğit, Talat, **Hadis Târihi**, Ankara 1977, s. 113 **İslâm Hukukunda İctihâd**, s. 83 84

167) İbn Haldûn, **Mukaddime**, (türkçe tercümesi) İstanbul, 1954-1957, III, 179 **Kur'ân Tefsîrinin Doğuşu**, s. 106

el-Hasen el-Basrî (ö.110/728) Zeyd b. Sâbit'in, **Ebu'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim** (ö.128/745) Hakim b. Hizâm'ın kölesi idi.[168]

Bu cümleden olarak Zeyd b. Eslem de (ö.182/798) şöyle demiştir "Abâdile (dört Abdullah İbn Abbâs, İbn Ömer, İbn Zübeyr, İbn Amr) vefât ettikten sonra fıkıh bütün beldelerde mevâliye intikal etmiştir Mekke'de **Atâ**, Yemen'de **Tâvûs** (ö.106/724), Yemâme'de **Yahyâ b. Ebî Kesîr**, (ö.129/746-747) Basra'da **el-Hasen**, Kûfe'de **İbrâhim en-Naha'î** (ö.95/713-714), Şam'da **Mekhûl** (ö.95/713-714), Horasan'da **'Atâ el-Horasânî** (ö.133/750) bulundukları beldelerin fakihleriydiler. Bu durumdan sâdece Medine şehri müstesnâdır. Çünkü buranın fakîhi bir Kureyş'li arap olan **Sa'îd b. el-Müseyyeb** idi.[169]

Görüldüğü gibi tabiûn devrinden itibâren ilmî faâliyet müslüman olan gayrı arap unsurların eline geçmiş ve onların hepsine birden genel olarak "*Mevâlî* " adı verilmiştir.[170]

Bu devirde ilmî faâliyetlerin arap olmayanların eline geçmesinin sebebini, İslâma yeni giren milletlerin onu anlamak için daha çok iştiyak duymalarına, arapların ise

---

168) Ahmed Emîn, **Fecru'l-İslâm**, Mısır 1955, s. 153 155 ; **Kur'ân Tefsîrinin Doğuşu**, s. 106

169) eş-Şîrâzî, **Tabakâtü'l-Fukahâ**, Bağdat, 1356, s.25 Yâkût er-Rûmî, **Mu'cemu'l-Buldân**, Beyrût 1374, II, 354 ; İbnu'l-Kayyim, **'İlâmu'l-Muvakkı'în**, tahkik M.M.Abdulhamîd, Mısır 1955, I, 22 **Târîhu'l-Fıkhı'l-İslâmî**, s. 151

170) **Kur'ân Tefsîrinin Doğuşu**, s. 106. *Mevlâ* kelimesinin lügattaki çeşitli anlamları için bkz. **Lisânu'l-Arab**, XV, 408 ; **es-Sıhâh**, VI, 2529

Emevîler devrindeki arap milliyetçiliği siyâsetinin tesiriyle kendilerini idâreci unsur olarak görmeleri, dolayısiyle İdâre sanatına meyledip ilimle uğraşmayı hakir bir iş olarak saymalarına bağlıyabiliriz.[171]

Yukarda da belirttiğimiz gibi sahâbîler muhtelif beldelere dağılıp ayrı ayrı merkezlerde ilmî faâliyetlerini yürüttüklerinden tâbiîler arasında ashâb devrinden farklı olarak bir guruplaşma meydana gelmiş, Medine ve Mekke'yi içine alan Hicaz Medresesi ile Kûfe ve Basra'yı içine alan Irak medresesi teşekkül etmiştir.[172] Ancak, bu guruplaşma her bölgenin değişik üstâda, sosyal ve kültürel yapıya ve coğrafî çevreye sahip olmasından ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan tabiûn arasındaki bazı görüş ayrılıkları daha çok bu farklılıklardan doğmuştur. Bu sebeple henüz farklı ictihat prensiplerinden neş'et eden bir gruplaşma söz konusu değildir.[173] Fakat bu durum bundan sonraki devirde değişip, Hicaz Medresesi "*Ehl-i eser*" Irak Medresesi de "*Ehl-i Rey*" medreselerine dönüşecektir.[174] Şimdi biz her iki medresenin teşekkülünde rol oynayan sahâbîlerle onların yetiştirdikleri müfessirlerden ileri gelenlerini burada kaydedelim

1) Hicâz Medresesi

Bu medreseye mensup olan tâbiîler *Ömer, Zeyd b. Sâbit, İbn-i Ömer* ve *Âişe* gibi birçok sahâbîden ilim

171) **Kur'ân Tefsirinin Doğuşu**, s. 106

172) **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, I,100 101 ; **İslâm Hukukunda İctihad**, s. 101

173) **A.g.e.** aynı yer

174) **A.g.e.** s. 107

almışlardır. Ancak, tefsir sâhasında Mekke'de *Abdullah b. Abbas*, Medine'de ise *Ubey b. Ka'b* onlar üzerinde daha çok etkili olmuşlardır. Bu medresede yetişen en meşhur tâbiî müfessirler şunlardır: *Mekke*'de **Sa'îd b. Cübeyr** (ö.95/713), **Mücâhid b. Cebr** (ö.103/721), **İkrime** (ö.105/723), **Tâvûs b. Keysân** (ö.106/724), **Atâ b. Ebî Rabâh** (ö.115/733), *Medine*'de **Ebu'l-Âliye** (ö.93/711), **Muhammed b. Ka'b el- Kurezî** (ö.108/726) ve **Zeyd b. Eslem** (ö.136/753).[175]

2) Irak Medresesi:

Bu medresede daha çok *Abdullah b. Mes'ûd*'un tesiri rol oynamıştır. Yetiştirmiş olduğu en meşhur müfesirler şunlardır **Alkame b. Kays** (ö.62/682), **Mesrûk b. el-Ecda'** (ö.63/683), **el-Esved b. Yezid** (ö.75/695), **Mürre el-Hemedânî** (ö.76/696), **eş-Şa'bî** (ö.109/727), **el-Hasan el-Basrî** (ö.110/728), **Katâde** (ö.117/735), **İbrâhîm en-Nahaî** (ö.95/714), **Muhammed b. Sîrîn** (ö.110/728), **ed-Dahhâk** (ö.105/723), **Atıyye** (ö.111/729), **Atâ b. Dinar** (ö.126/743).[176]

Hz. Peygamber ve sahâbe devirlerinde Kur'ân'ın tamâmının tefsirîne girişilmediğini ancak ihtiyaç duyulan bâzı âyetlerin tefsîrinin yapıldığını ve umûmiyetle onun amelî yönü üzerinde durulduğunu yukarda belirtmiştik.

Tabiûn devrinden itibâren ise, fetihler neticesinde başka başka din, dil, ırk, kültür, örf, âdet ve geleneklere

175) **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, I, 101, 114 Cerrahoğlu, İsmâil **Tefsir Usûlü**, Ankara 1971, s. 260

176) **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, I, 118 **Tefsir Usûlü**, s. 260

sâhip insanların islâm cemiyetine katılması ve henüz yeni yeni de olsa bazı fırkaların ortaya çıkması sebebiyle Kur'an'ın tefsirine olan ihtiyaç daha da artmış, ahkâm âyetlerinin yanında, akîde ile ilgili âyetlerin tefsiriyle bazı kıssa ve mübhemâtın tefsirine de girişilmiştir. Hattâ tefsir artık hemen hemen bütün Kur'ân'ı içine almaya başlamıştır da diyebiliriz. Çünkü her ne kadar bize ulaşmamış ta olsa kaynaklar bu devirde âyetlerin çoğunun tefsirini içine alan bâzı tefsirlerin yazıldığına işâret etmektedirler.

Bunlardan bazıları Ebu'l- Âliye, Sa'îd b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, İkrime, ed-Dahhâk, Muhammed b. Ka'b el-Kurezî'nin tedvin etmiş oldukları tefsirlerdir.[177] Ancak bu tefsirler zamânımıza kadar gelememiş olup, bunlardan bâzıları sonraki müfessirlerin eserleriyle veya bazı hadis mecmualarıyla rivâyet hâlinde bize kadar intikal etmiştir.[178]

Tâbiîlerin âyetleri tefsir ederken tâkip etmiş oldukları metoda gelince, onlar da önce, Kur'ân'ın yine kendisine başvuruyorlar, daha sonra aradıklarını bulamadıkları takdirde sırayla, sünnete, sahâbeye, ehl-i kitâba ve en son olarak da kendi rey ve ictihatlarına dayanarak çözüm yoluna gidiyorlardı.[179]

Sahâbenin de mecbur kaldıkça kendi rey ve ictihadlarını kullandıklarını görmüştük. Ancak bu devirde yukarda

---

177) Hacı Halife, **Keşfu'z-Zunûn**, İstanbul 1941 1943, I, 457 ; **el-Kur'ân ve't-Tefsîr**, s. 92, 95 ; **Kur'ân Tefsîrinin Doğuşu**, s. 155 - 157

178) **A.g.e.** s. 131 132

179) **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, I, 99; **Kur'ân Tefsîrinin Doğuşu**, s. 109

zikri geçen sebeplerle rey ve ictihâda daha çok ihtiyaç duyulduğundan bu yola daha çok mürâcaat edilmiş; dolayısıyle ihtilaflar da o nisbette artmıştır.[180] Ancak bu görüş ayrılıkları sonraki devirlere göre yine de azdır[181] ve mezhep farklılıklarından değil de, ayrı ayrı beldelerde ayrı ayrı üstadların elinde yetişmelerinden kaynaklanır.[182] Çünkü her bölgedeki tâbiî kendi muhitinin tesiri altında kalmış, kendi hocasından edindiği gerek naklî ve gerekse aklî bilgileri rehber ittihaz etmiştir. Kısaca, bu devirdeki ihtilafların sebebi daha çok bölge ve hoca farkından doğmuştur diyebiliriz.

Ayrıca görüldüğü gibi bu devirde araya bir de, bir kısım âyetlerin tefsirinde ehli kitâba mürâcaat etme usûlünün girdiği müşâhede edilmektedir. Gerçi bu husus çok az da olsa sahâbe devrinden itibaren başlamıştır. Fakat tâbiîler zamanında "*israilliyat*" adı verilen bu rivâyetler daha da fazlalaşmıştır. Çünkü bu devirde fetihler neticesinde gerek zimmî ve gerekse sonradan müslüman olan ehli kitap asıllı nüfus çoğalmış; buna ek olarak da müslümanlarda Kur'ân'daki bazı kıssaların ve bir kısım mübhemâtın tafsîlâtı daha çok merak edilmeye başlanmıştır. Ayrıca Kur'ân'ın tamâmını tefsir etmeye koyulan bazı müfesirler arada meydana gelen boşlukları bu İslâm'a yeni giren yahûdî ve hıristiyan asıllı kimselerden aldıkları haberlerle doldurma yoluna gitmişlerdir.[183]

Ancak şunu hemen belirtelim ki İsrâiliyyâtın bizim

180) **el-Kur'ân ve't-Tefsîr**, s. 93

181) **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, I, 132

182) **İslâm Hukukunda İctihad**, s. 101

183) **Tefsir Usûlü**, s. 248

konumuz olan ahkâm tefsiriyle pek ilgisi yoktur. Zirâ isrâiliyyat daha çok Kur'ân'daki bâzı kıssa ve kâinâtın sebebi, hilkatın başlangıcı, vücûdun sırları gibi konularla ilgili âyetlerin tefsiriyle alâkalıdır.[184]

Şimdi de tâbiîlerin bâzı ahkâm âyetlerini kendi rey ve ictihadlarıyla nasıl tefsir ettiklerine ve nasıl anladıklarına dâir bir kaç misâl verelim

örnek 1

(... فمن شهد منكم الشهر فليصمه ومن كان مريضا او على سفر
فعدة من ايام اخر يريد الله بكم اليسر ولا يريد بكم العسر)

Öyleyse içinizden kim o aya erişirse oruç tutsun. Kim de hasta olur; yahut bir sefer üzerinde bulunursa o halde başka günlerde, oruç tutmadığı günler sayısınca (orucunu kaza etsin). **Allah size kolaylık diler, size güçlük istemez."**[185]

Âyet-i Kerîmede geçen (اليسر) "*kolaylık* " ve (العسر) "*zorluk, güçlük* " kelimeleri tâbiî âlimleri tarafından farklı şekilde tefsir edilmiştir. Mücâhid, Katâde ve ed-Dahhâk'a göre buradaki güçlükten murat seferde oruç tutmak, kolaylıktan murat ise tutmamaktır. Yine tâbiîlerden hem halife hem de âlim bir zat olan Ömer b. Abdülaziz ise böyle bir kayıt koymayıp yolculukta bunlardan hangisi kolay gelirse o kolaylık, hangisi de zor gelirse

184) **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, I, 130
185) **Bakara** (2) 185

o da güçlüktür demiştir.[186]

Bu durumda, birinci tefsire göre, sadece seferde oruç tutmak Yüce Allah'a dilemediği, güç bir iş olarak kabul edilirken; ikinci tefsire göre ise yolculukta oruç tutmak veya tutmamaktan hangisi zor gelirse, Yüce Allah'ın dilemediği güç bir iş olarak kabul edilmektedir. Bu da tabiî şahsa, vasıta, yol ve mevsime göre değişecektir.

örnek 2

(يا ايها الذين آمنوا كتب عليكم القصاص فى القتلى. فمن عفى له من اخيه شئ فاتباع بالمعروف واداء اليه باحسان)

Ey iman edenler, öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı... Fakat kimin lehinde öldürülenin kardeşi (velisi) **tarafından bir şey affolunursa artık örfe uymak suretiyle güzellikle ödemek icabeder..."[187]**

Bu âyette de فمن عفى له " ibâresinde geçen " *avf* " dan kastın ne olduğu hususunda gerek ashâb ve gerekse tâbiûnun ileri gelenleri arasında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Meselâ bunlardan İbn Abbas bu afvın, kasten adam öldürene ceza olarak kısastan vazgeçip, diyet vermesini kabul etmek olduğunu ileri sürerken, tâbiûn âlimlerinden eş-Şa'bî (ö.103/721) buradaki "afv" dan murat diyet hususunda, karşı tarafın istediğinden daha çoğunu istemektir demiştir.

eş-Şa'bî bu tefsirini ileri sürürken hem " عفى" kelimesi-

186) İbnu'l-Cevzî, **Zâdu'l-Mesîr**, Dımaşk 1964, I, 188

187) **Bakara** (2) 178

nin lügat mânâsına hem de âyetin nüzûl sebebine dayanmıştır. Çünkü bu kelimenin "*çoğalmak, artmak*" gibi bir anlamı da vardır.[188] Ayrıca kendisinin rivâyet ettiğine göre âyetin nüzûl sebebi de şöyledir: Arap kabilelerinden ikisi arasında kavga çıkmış, her iki taraftan da ölenler olmuştu. Kabilelerden birisi sulh için ölen kadınlarına karşılık bir erkek, bir erkek için de iki erkek öldürülmesini şart koşmuştu. Hz. Peygamber (s.a.v) bunu kabul etmemiş fakat her iki kabile kısası bırakıp diyet üzerine anlaşınca âyetin hükmüne uyarak birine ötekinden daha çok tazminat verilmesine hükmetmişti.[189]

örnek 3

(وان طلقتموهن من قبل ان تمسوهن وقد فرضتم لهن فريضة
فنصف ما فرضتم)

Eğer siz onları kendilerine temas etmeden önce boşar, (fakat daha evvelden) **onlara bir mehir tayin etmiş bulunursanız, o halde tayin ettiğiniz** (o mehr)**in yarısı onlarındır ...**"[190] âyetinde geçen "*temas etmek*"ten murâdın ne olduğu hakkında gerek ashaptan ve gerekse tâbiînden farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Onlardan bazısına göre cima için gerekli şartlar meydana gelince temas fiilen olsun veya olmasın bu temas hükmündedir. Yâni temas hükmü için "*perdelerin indirilip kapıların yapanması*" kâfîdir. Bir gurup sahâbe ve

188) Bkz. **Tâcu'l-'Arûs**, X, 247 248
189) el-Cassâs, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, I, 150 - 151
190) **Bakara** (2) : 237

tâbiûndan Ali b. el-Hüseyn ve İbrahim bu görüştedir. Sahâbiden İbn-i Mes'ûd, tâbiûndan Şa'bî ise, teşebbüs vâkî olsa bile fiilî temas vuku bulmadıkça bunun temas sayılmıyacağını söylemişlerdir. Yani onlara göre buradaki "*temas*" ' tan kasıt bizzat cimâdır.[191] Âyette geçen bu kelimenin tefsirine göre onun hükmü de elbette değişecektir.

örnek 4

Ashâb devirinde Hz. Ömer'in teşriindeki illet ve maksat ortadan kalktığı için âyet-i kerîmede[192] zekat sarf yerlerinden biri olarak gösterilen "**Müellefe-i kulûb**" a zekattan hisse vermediğini belirtmiştik. Tâbiûn devrinde ise Ömer b. Abdulazîz bu guruba zekatan pay verilmesindeki illet ve maksadın tekrar doğduğuna kanaat getirerek onlara da zekattan hisse vermeye başlamıştır.[193]

Bu misalleri daha da çoğaltmak mümkündür. Ancak biz bu kadarla iktifa ederek sonuca varalım Görülüyor ki, tâbiîler âyetlerin tefsir ve izâhında gerektiği yerde kendi rey ve ictihadlarını da kullanmışlar; bunu yaparken de genellikle âyetlerin sebeb-i müzûllerini, teşrîî hikmet ve maksatlarını, müfred lafızların lügat, iştikak ve sarfını, terkiblerin irap ve belâğat durumlarıyla hakikat ve mecaz oluşlarını göz önünde tutmuşlardır.[194]

191) el-Cassâs, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, I, 436

192) **Tevbe** (9) 60

193) İbn S'ad, **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, Beyrut, 1960, V, 350

194) **Kur'ân Tefsirinin Doğuşu**, s. 109

Sünnet ve sahâbe kavlinin olmadığı yerlerde tâbiûn tefsirinin değeri münakaşa edilmiştir.

es-Suyûtî, tâbiûn tefsirinin alınabileceğini, ez-Zerkeşî'nin de aynı görüşte olduğunu, Ahmed b. Hanbel'den ise, bu hususta müsbet ve menfi olmak üzere iki görüş rivâyet edildiğini kaydeder.[195]

İbnu Teymiyye ise, tâbiî kavlinin tek başına bir hüccet olmadığını, ama üzerinde birleştikleri görüşlerin birer hüccet olduğunu belirtir.[196]

Müfessirlerin ekserisi ise, tabiîlerin bizzat Hz. Peygamber'in ashâbının elinde yetiştiklerini nazarı itibâra alarak onların kavillerini makbul addedip eserlerine almışlardır.[197]

Cassâs da tefsirinde sık sık yukarda isimleri geçen tâbiîlerin görüşlerine yer verip onları değerlendirir. Bazı görüşleri benimsediği gibi bazı görüşlerini de delilleriyle reddeder. Kanâatimizce isâbetli olan da onların üzerinde birleşemedikleri görüşleri tenkit süzgecinden geçirerek almak, üzerinde birleştikleri görüşleri ise olduğu gibi benimsemektir.

D TEBEU'TÂBİÎN DEVRİ

Tâbiîlerden sonra gelen neslin adı da "Tebeu't-Tabiîn" dir. Bu neslin âlimleri ilimlerini tâbiîn'dan almış ve onlardan sonra ilmî hayâta hâkim olmuşlardır. İşte bizim " Tebeu't-

195) **el-İtkân**, II, 179 183

196) İbnu Teymiyye, **Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr**, tahkik Adnan Zerzûr, Beyrut, 1972, s. 105

197) **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, I, 125 - 129

Tabiîn Devri " dediğimiz devir, onların ilmî hayâta hâkim oldukları bu zaman kesitidir.[198] Fakat bu süreyi kesin târihlerle sınırlamak mümkün değildir. Bununla beraber, bu devrenin Emevilerin [199] son zamanları ile Abbasilerin[200] ilk devirlerine rastladığını söyleyebiliriz. Bu nesle mensup olanların çoğunlukla her iki hilâfet devrini de yaşayıp görmüş olmaları[201] bize bunu göstermektedir. Buna göre, tebeu't-tâbiîn devri kaba bir ifâdeyle hicrî ikinci asrın ilk çeyreğinden, sonlarına doğru olan zamanı içine almaktadır.

Daha önce de işâret ettiğimiz gibi ilmî faâliyetler Emeviler Devrinde devletin teşvik ve desteğinden mahrum kaldığı için ancak ferdî gayretlerle yol almış ve bu sebeple nisbeten sönük geçmiştir.

Abbâsîler ise işbaşına geçince (132/750) ortaya çıkarken ileri sürdükleri slogana uygun olarak "*Hulefâ-i Râşidîn devrini tekrar ihya*" gayreti içine girmişler, bu bakımdan ilme ve âlimlere saygı duyup onları bizzat teşvik etmişler ve destek olmuşlardır.[202]

Bu tezâhür sebebiyle ilim adamları her sâhada yoğun bir tedvin faâliyetine koyulmuşlardır. Bu cümleden olarak önceleri hadisin içinde rivâyet hâlinde nakledilen tefsir ilmi, dirâyet tefsirinin de gelişmesiyle müstakil bir hüviyet kazanmaya başlamış ve bu devirden itibâren müstakil tef-

198) **Târîhu'-Fıkhı'l-İslâmî**, s. 144

199) Emevîler devri (41 132 / 661 750)

200) Abbâsîler devri (132 - 656 / 750 - 1258)

201) **Târîhu'l-Fıkhı'l-İslâmî,** s. 157

202) Bkz. **Târîhu'l-Fıkhı'l-İslâmî,** s. 163-166 ; Karaman, Hayreddin, **İslâm Hukuk Târihi**, İstanbul, 1975, s. 59

sir eserleri meydana getirilmiştir.[203] Ancak çoğunlukla hadisçiler tarafından toplanmış olup; Resûlullah (s.a.v.), ashâb ve tâbiînin tefsir hakkında söylediklerini ihtivâ eden bu eserlerde rivâyet unsuru dirâyet unsuruna nazaran daha ağır basmaktadır.[204]

Bu devirde müstakil tefsir yazmış zevattan bazısı şunlardır: **Ali b. Ebî Talha** (ö. 143/760), **Mukâtil b. Süleyman** (ö.150/767), **Şu'be İbnu'l-Haccac** (ö.160/776), **Süfyân es-Sevrî** (ö.161/778), **Vakî' İbnu'l-Cerrâh** (ö.196/811), **Süfyân b. Uyeyne** (ö.198/813), **Yahya b. Sellâm** (ö.200/815), **Abdur-rezzâk b. Hemmâm** (ö.211/827).[205]

Ayrıca bu devirde gerek Abbâsî halifelerinin şahsî hayat ve devlet idâresini dînî hükümlere dayandırma arzuları ve gerekse, yeni yeni milletlerin ve kültürlerin İslâma girmeleri sebebiyle fıkhî ahkâm istinbat ve ictihâdı da fevkalâde yoğunlaşmış, fakihler arasındaki ihtilaflar da o nisbette artmıştır. Ayrıca tâbiîn zamânında daha çok muhit, üstad ve malzeme farkına dayanan guruplaşma "*Ehlü'l-Hicaz, Ehlü'l-Irak*" artık bu devirden itibâren ictihad usul ve metodlarına dayanan bir guruplaşmaya dönüşmüş ve "*Ehlü'r-Rey, Ehlü'l-Eser* " adı verilen[206] fıkıh medreseleri

203) **Tefsir Usûlü**, s. 265
204) **Kur'ân Tefsîrinin Doğuşu**, s. 111
205) **Tefsir Usûlü**, s.265,285; **Kur'ân Tefsîrinin Doğuşu**, s. 111.
206) **Ehlü'r-Rey**'e mensup olanlar sünneti kabul etmekle birlikte sıhhati üzerinde titiz davranırlar. Reyleriyle hüküm vermekten çekinmezler. Vuku bulması muhtemel olaylar için de hüküm araştırırlar. **Ehlü'l-Eser** ise, hadislerden başka sahâbe ve tâbiîn haberlerini de delil olarak kabul ederler. Reylerini pek nâdir olarak kullanırlar. Vuku bulmamış hâdiseler için hüküm araştırmazlar.

doğmuştur.

Fıkhî mezhepler de bu devirden itibaren teşekkül etmeye başlamış ve bir çok mezhep doğmuştur.[207] Ancak henüz, sâdece bir müctehidin bütün hüküm ve fetvâlarına mecburî olarak bağlanma mânâsında bir mezhepleşme söz konusu değildir.[208] Çünkü o devirde ictihad yetkisine sâhip her âlim serbestçe ictihad edebiliyor; bu ehliyete sâhip olmayanlar ise beldelerindeki müctehidlerden diledikIerine başvurabiliyor ve onlardan herhangi birine devamlı bağlı kalma zorunluluğunu duymuyorlardı. O devrin kadıları ve müftüleri muayyen bir mezhebe bağlı olmayıp dâvâları ve meseleleri kendi ictihadlarıyla çözüyorlar, devrin müctehidleri de fırsat buldukça karşılıklı ilim alışverişinde bulunuyorlar, yanıldıkları noktalarda birbirlerini uyarıyorlar, hatasını anlayan taraf derhal hakkı teslim ederek doğruya sarılıyordu.

Bu devirde çeşitli merkezlerde şöhret bulmuş müctehidlerden bâzıları şunlardır :

Mekke'de: **İbnu Curayc** (ö. 150/767), **Süfyan b. Uyeyne** (ö. 198/813),

Medine'de: **İmâm-ı Mâlik** (ö. 179/795), **İbnu'l-Macişûn** (ö. 212/827),

---

207) Bunlardan Hanefî, Mâlikî mezhepleri zamânımıza kadar gelmiş, diğerleri ise tâbîleri kalmadığından zamanla târihe karışmışlardır. **Süfyân es-Sevrî, el-Evzâ'î**, ve **Leys b. S'ad**'ın mezhepleri bunlardan birkaçıdır. **İmâm-ı Şâfiî** ve **İmâm-ı Ahmed b. Hanbel** ise, Tebeu't-Tâbiîn'den sayılmazlar. Çünkü onlar ilimlerini bu tabakaya mensup olan âlimlerden almışlardır.

208) Mezhepleşme, müctehid imamların talebelerinden de sonra ortaya çıkmış ve gitgide katılaşıp donmuştur.

Kûfede: **İbnu Ebî Leylâ** (ö.148/766), **Ca'feru's-Sâdık** (ö.148/766) **Ebû Hanife** (ö.150/768), **Züfer** (ö.158/775), **Süfyân es-Sevrî** (ö.161/779), **Ebû Yûsuf** (ö.183/748), **Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî** (ö.189/805),

Basra'da **Osmân el-Bettî**, (ö.145/760) **Şu'be** (ö.160/777), **Hammâd b. Zeyd** (ö.179/795),

Şam'da **el-Evzâ'î** (ö.176/792),

Mısır'da: **Leys b. Sa'd** (ö.175/791).[209]

Sahâbe ve tâbiîn devrinde gördüğümüz rey ve ictihad ihtilafları bu devirde gerek müctehidlerin çokluğu ve gerekse meselelerin daha da bollaşması sebebiyle çok miktarda görülür.[210] Hattâ daha sonraları sırf bu ihtilafları konu alan eserler meydana getirilmiştir. et-Taberî'nin *İhtilâfu'l-Fukahâ*'sı bunlardan birisidir.

Bu devirde Fıkıh sâhasındaki bu inkişâfın yanında Hadis'te de tedvin faâliyetleri devâm etmiş, Lügat, Sarf ve Nahiv ilimleri tedvin edilmeye başlanmış, Mutezile, Şi'a ve Havâric gibi itikâdî ve siyâsî fırkaların faâliyetleri yoğunlaşmış, muhtelif yabancı kültürlerden felsefî ve ilmî eserler tercüme edilmiş ve tasavvuf hareketleri daha da belirginleşmiştir.

Bu devirden itibâren bütün bu faâliyetler Kur'ân tefsirine de yansımış, ve her hareket, kendi öz, muhtevâ ve meşrûiyyetini Kur'ân'a dayandırma ve ona söyletme ih-

209) İbn Hazm, **el-İhkâm**, 1345 - 1348, (1.baskı), VI, 128 **Târîhu'l-Fıkhı'l-İslâmî**, s. 156; **İslâm Hukukunda İctihad**, s. 201 202.

210) **Târîhu'l-Fıkhı'l-İslâmî**, s. 201 202

tiyâcını duyarak kendi rengini taşıyan tefsirler meydâna getirmeye başlamıştır.

Bu cümleden olarak, bir taraftan Kur'ân'daki ahkâm âyetlerinin tefsiri mâhiyetinde müstakil fıkhî tefsirler yazılmaya, bir taraftan da başta ahkâma dâir olanları olmak üzere hadisler de konularına göre toplanmaya başlanmıştır. Diğer taraftan çeşitli fırka mensupları kendi görüşlerini teyit edecek fikirleri ihtivâ eden tefsirler telif etmişler; dilciler de Kur'ân'ı filolojik yönden inceliyerek *I'râbu'l-Kur'ân, Ğarîbu'l-Kur'ân ve Meâni'l-Kur'ân* gibi eserler vermeye başlamışlardır. Ayrıca tasavvufî tefsirler de görünmeye başlamıştır.[211]

D TAKLİT ve MEZHEP TAASSUBUNUN ORTAYA ÇIKMASI DEVRİ

Hicrî ikinci asrın sonlarından itibâren de artık mezheplerin iyice belirginleştiğini, aralarında mezhep taassubunun başladığını ve ilmî çalışmalarda taklîdin hâkim olduğunu görmekteyiz.

Mezhepler arasındaki uzaklığın etkileri hem halk tabakasında hem de âlimler arasında ortaya çıkmıştır. Daha önce âlimler rahatlıkla birbirlerinden görüş alışverişinde bulunurken bu devirde artık belli bir mezhep çerçevesi içinde çalışmalarını yapmaya ve her mezhep mensûbu kendi mezhebini müdâfaa eden eserler vermeye başlamıştır.

Halk tabakasında da bundan önceki devirde insanlar

211) ez-Zehebî, **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, I, 146-147; **Kur'ân Tefsîrinin Doğuşu**, s. 110 - 11, 133 **Tefsir Usûlü**, s. 265, 285 ;

istedikleri âlimden soru sorup amel ettikleri halde artık sâdece kendi mezhebine mensup âlimlere soru sorup müşkillerini halletme yoluna gitmiştir.

Bu devirden itibâren artık her mezbebin kendi mezhebini teyit ve müdafaa için "Ahkâmu'l-Kur'ân" telif eden belli bir mezhebe mensup âlimlerin ortaya çıktığını görüyoruz.

Netice olarak, fıkhî tefsir, Kur'ân'ın hemen hayâta tatbiki icâbeden ibâdet ve muâmelat yönleriyle ilgili olduğundan Kur'ân'ın inzâli ile beraber başlamış ve onun bu fıkhî cephesi, Hz. Peygamber'den sonra da, gerek ashâb ve gerekse tabiîn ve tebe-i tâbiîn devirlerinde üzerinde en çok durulan ve işlenen yönü olma özelliğini devâm ettirmiştir. Buraya kadar sözü geçen devirlerde konu ile ilgili faâliyetleri misaller vererek özetlemeye çalıştık. Bundan sonra da artık tedvin devrine girmemiz dolayısiyle bu devirden itibaren meydana getirilmiş olan fıkhî tefsirleri tesbit edeceğiz. Bunlardan elimize kadar ulaşmış olan ilk fıkhî tefsir hakkında geniş bir bilgi verdikten sonra bu sâhadaki diğer eserleri kronolojik olarak sıralayacağız.

III. BÖLÜM

İLK MÜSTAKİL FIKHÎ TEFSİR ve DİĞERLERİ

III. BÖLÜM

İLK MÜSTAKİL FIKHÎ TEFSİR ve DİĞERLERİ

A) İLK MÜSTAKİL FIKHÎ TEFSİR

TEFSÎRU'L-HAMSİ MİE ÂYE MİNE'L-KUR'ÂN

Şurası muhakkak ki umûmiyetle bütün tefsirlerde az veya çok Kur'ân'ın ahkâm yönüne temas edilmiştir. Fakat bu arada onun sırf bu yönünü ele alıp işleyen müstakil fıkhî tefsirler de yazılmıştır. İşte biz burada genel olarak bütün tefsirler içinde ilk kaleme alınmış tefsir eseri konusunu bir tarafa bırakarak, özellikle, fıkhî tefsir sahasında meydana getirilmiş ilk eseri tesbit etmeye çalışacağız.

Genellikle kaynaklarda İmâm-ı Şâfiî'nin (ö.204/819) "*Ahkâmu'l-Kur'ân*" adındaki tefsiri bu sahada yazılmış ilk eser olarak takdim edilir.[212] Halbuki araştırmalarımız sırasında ondan yarım asır önce yaşamış olan, tebe-i tâbiînden, Mükâtil b. Süleyman el-Horasânî'nin (ö.150/767) de bir fıkhî tefsiri olduğunu müşâhede ettik. Hattâ onun

تفسير الخمس مائة آية من القرآن

212) Yâkût er-Rûmî, **M'ucemu'l-Udebâ**, Mısır, 1931 (II.baskı), VI, 396 ; **Keşfu'z-Zunûn**, I, 20 ; **Kur'ân Tefsîrinin Doğuşu**, s. 111

Tefsîru'l-Hamsi Mie Âye mine'l-Kur'ân " adındaki bu eseri bugün elimizde mevcut olduğu halde Şafiî'nin "*Ahkâmu'l-Kur'ân*"ı mevcut değildir.

Gerçi bugün elimizde matbu olarak bulunan ve Şafiî'nin Ahkâmu'l-Kur'ân'ı olarak bilinen bir eser vardır. Fakat bu kitap kaynaklarda zikri geçen ve İmâm-ı Şâfiî'nin bizzat kaleme aldığı eserin aslı olmayıp[213] Şafiî'den iki buçuk asır sonra yaşamış olan el-Beyhakî'nin bir derlemesidir. Beyhakî, kendi asrında mezhep imâmının bu konudaki eserinin kaybolmuş olması sebebiyle, ahkâm âyetlerinin tefsiri ile ilgili olarak ondan gelen nusûsu tekrar derleyip toplamak suretiyle eseri yeniden inşâ etmeye çalışmıştır[214] Bu kanâatimizi kuvvetlendiren hususlardan birisi de İmâm-ı Şâfiî'nin Ahkâmu'l-Kur'ân'ını, Cassâs'ın Ahkâmu'l-Kur'ân'ının kaynakları arasında görmemiz olmuştur.[215] Cassâs, el-Beyhakî'den önce yaşamış olduğuna göre derleme olanı değil de, eserin aslını görüp istifade etmiş olmalıdır.

Böylece, bugün elimizde mevcut bilgilere göre, ilk müstakil fıkhî tefsir olarak Mukatil'in " *Tefsîru'l-Hamsi Mie Âye mine'l-Kur'ân* adlı eserini ortaya koyduktan sonra[216] şimdi de, sâhasındaki ilk müstakil eser olması do-

---

213) Bkz. **Ahkâmu'l-Kur'ân li'ş-Şâfiî**, derleyen : el-Beyhakî, II, 198 ; (musahhih Abdulğaniy Abdulhâlik'ın dipnotu)

214) Bkz. **a.g.e.** I, 14 - 15 (Zâhid el-Kevserî'nin takrîzi)

215) el-Cassâs, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, III, 269

216) İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**'inde (s. 38) · ahkâma dâir tefsirleri sayarken Mukâtil'in muâsırı olan el-Kelbî'nin de (ö.146/763) İbni Abbas'tan rivâyet ettiği bir Ahkâmu'l-Kur'ân'ı olduğunu zikreder. Fakat böyle bir eser günümüzde mevcut olmadığı gibi, başka hiçbir kaynakta da onun eserleri arasında böyle bir kitaba rastlanılmamaktadır. Bu bakımdan biz önceliği Mukâtil'e vermiş bulunuyoruz .

layısıyle müellif ve eseri hakkında biraz bilgi verelim :

1) **Müellifi Mukâtil b. Süleymân**

Ebul-Hasen, Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Horâsânî el-Belhî, leh ve aleyhinde bir çok sözler söylenmiş olmasına rağmen tefsir ilminde şöhret yapmış temel şahsiyetlerden birisi olarak kabul edilir.

a) **Hayâtı:** Mukâtil, (80/699) tarihlerinde[217] Belh'te doğmuş, Merv, Bağdat ve Basra'da ilim tahsil etmiş ve yine aynı yerlerde tedris faâliyetlerinde bulunmuştur. Basra'da (150/767) senesinde de vefat etmiştir.[218]

b) **Şahsiyeti ve ilmi** Mukâtil, çeşitli biyografik ve bibliyografik eserlerde, senedsiz, tedlis ve yalan haber rivâyeti etmesi gibi Hadis ilmi ile alâkalı hususlardan ve Mürcie, Zeydiyye veya Şia'dan oluşu gibi siyâsî ve kelâmî fikirleri yönünden epey tenkide uğramış, fakat Tefsir İlmi sâhasında, rivâyetlerle ilgili tenkitlerle, israiliyyâta itibar etmesi gibi hususlar bir tarafa bırakılacak olursa gerek naklî tefsire ve gerekse Kur'ân dilinin lügat, nahiv ve belâgat inceliklerine vâkıf oluşu ve bunun yanında başarılı aklî terkip ve tahlillerde bulunuşu sebebiyle, başta İmâm-ı Şâfiî olmak üzere Ahmed b. Hanbel, Süfyan b. Uyeyne ve Abdu'llah b. Mubârek gibi muteber şahsiyetler tarafından takdir edilip övülmüştür.[219]

217) Mukâtil'in doğum yılı ihtilaflıdır.Bkz.Mukâtil b. Süleyman **el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ân**, tahkik Abdullah Mahmud Şahâta, Kâhire, 1975, s. 13 - 20

218) Cerrahoğlu, İsmâil **Tefsir'de Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri**, (A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1976, XXI, 1 - 35).

219) Bkz. yukarıda geçen kitap ve makâle

c) **Eserleri**

Mukâtil yaşadığı asrın şartlarına göre çok eser vermiş olan bir âlimdir. Bilhassa tefsir sâhasında pek çok eser vermiştir. Kaynaklarda[220] 11 eserinin adı geçmektedir, bunlar :

1- et-Tefsîru'l-Kebîr,

2- el-Vücûh ve'n-Nezâir,

3- Tefsiriu'l-Hamsi Mie Âye mine'l-Kur'ân.

4- Nevâdiru't-Tefsîr

5- en-Nâsih ve'l-Mensûh

6- el-Âyât el-Müteşâbihât veya Müteşâbihu'l-Kur'ân

7- el-Kırâât

8- el-Cevâbât fi'l-Kur'ân

9- et-Takdîm ve't-Te'hîr

10- el-Aksâm ve'l-Lüğât

11- er-Raddü ale'l-Kaderiyye'dir.

Günümüzde hâlen bunlardan ancak üç tanesine sahip bulunmaktayız. Bunlar da

et-Tefsiru'l-Kebîr, *Tefsîru Mukâtil* diye de anılır. Kur'ân'ın tamâmını âyet sırasına göre içine alan bir tefsirdir. Bu özellikleri ile bize kadar ulaşan ilk tefsir olarak kabul edilmektedir.

Eserde muğlak kelimelerin izahları yapılmakta, vücûh

220) **el-Fihrist**, s. 253 254; **Keşfu'z-Zunûn**, I, 459, II, 1469, 2001; **Hediyyetü'l-Ârifîn**, II, 470; **Tabakâtü'l-Mufessirîn**, II, 331; **Mîzân**, IV, 175; **Mu'cemu'l-Muellifîn**, XII, 317.

ve nezâire dikkat edilmektedir. Ehl-i kitâbı tasvir eden âyetler izah edilirken veya sebeb-i nüzulleri verilirken bol bol şahıs adları zikredilmektedir.

Tefsirde, yer yer israilî haberlere ve târihî hadiselere de yer verilmektedir. Eserde herhangi bir mezhep mücâdelesine rastlanılmamaktadır. Tefsirde hemen hemen isnad yok gibidir. Ancak, nâdir olarak bâzı âyetlerde isnâda rastlanılmaktadır. Bu durum o zamanlar câri olan isnad sistemine aykırı olup hadisçilerin tenkidini üzerine çekmiştir.[221]

Tefsîr'in bugün için bilinen yazma nüshaları şuralarda bulunmaktadır. Sıralama istinsah târihlerine göre yapılmıştır

1- Kâhire el-Ezher. no 516 (10608) h.IV.asır.

2- Fâtih, Feyzullah Ef. no 79. h.524.

3- Süleymâniye, Serez, no : 245, h.630.

4- Köprülü, no 143.

5- Topkapı, III.Ahmed, no : 74, h.886.

6- Topkapı, Emânet, no 565, h.1165.

7- Süleymâniye, Hasan Hüsnü Paşa, no 17. h.1166

8- Süleymâniye, Hamîdiye, no 58. h.XII.asır.

9- Bursa, Hüseyin Çelebi, no : 27.

221) **Tefsir'de Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri**, s. 14-15, 20; Eser üzerinde Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi öğretim üyelerinden İbrâhim Çelik bir çalışma yapmıştır. Bkz.**İlk Müfessirlerden Mukâtil b. Süleymân ve Tefsir'deki Metodu**, Bursa, 1988.(basılmamış doçentlik çalışması)

el-Vücûh ve'n-Nezâir adlı eserine gelince, bu eserde de Kur'ân'da birden fazla mânâya gelen kelimeler (= *el-vücûh*) ele alınıp âyetlerden misaller verilerek işlenmektedir. Kitabın isminde geçen (*en-Nezâir*), yâni aynı mânâya gelen muhtelif kelimelere ise elimizde mevcut bulunan nüshalarda yer verilmediği görülmektedir.[222] Eserde 180 kadar kelime ele alınmıştır.

Eserin hâlen bilinen iki yazma nüshası mevcuttur :

1- Beyazıt Umûmî Ktp. no 561

2- Topkapı, Emânet, no 2050

Eserin tahkiki 1969'da Ali Özek tarafından yapılıp 1993'te İSAV yayınları arasında İstanbul'da basılmıştır. Eser ayrıca, "*el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*" adı ile Abdullah Şahâta tarafından da tahkik edilip neşredilmiştir. (Kâhire, 1975) 1994'te de ofset yoluyla 2. baskısı yapılmıştır.

2 "Tefsîru'l-Hamsi Mie Âye mine'l-Kur'ân" Hakkında Genel Bilgi

Eserin tek yazma nüshası British Museum Catalogue Oriental 6333, order 5180'dedir. Aynı nüshanın bir fotokopisi de Ankara İlâhiyat Fakültesi Kütüphânesinde bulunmaktadır. Yazma nüsha 103 varak olup her sayfada 17 satır vardır. Muhammed b. Hârûn el-Cüneynî tarafından istinsah edilen nüsha. hicrî 792 yılında yazılmıştır. Eser ayrıca Isaiah Goldfeld tarafından 1980'de Shfaram'da 325 sayfa hâlinde neşredilmiştir.

Ahkâm âyetlerinin sayıları üzerinde dururken kaynaklarda bu sayının genellikle beşyüz olarak ifâde edildiğine

222) **Tefsir'de Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri**, s. 22

temas etmiştik. İşte Mukâtil de isminden de anlaşılabileceği gibi bu eserinde emir, nehiy, haram, helâl hususundaki bu beşyüz âyeti ele alarak onların tefsir ve izâhını yapmıştır. Yalnız o, bu âyetleri Kur'an'daki sıraya göre değil de aynı konuya dâir olanları biraraya getirip ayrı ayrı bablar altında toplamak sûretiyle incelemiştir. Bu bablar sekiz tanedir

1-Namaz Bâbı	ابواب الصلاة	-2b
2- Zekat ve Sadaka Bâbı	ابواب صدقة التطوع مع الفريضة	- 15b
3- Oruç Babı	ابواب الصيام	-21b
4- Mezâlim Bâbı	ابواب المظالم	- 34b
5- Mevârîs Bâbı	ابواب قسمة المواريث	-42b
6- Talâk Bâbı	ابواب الطلاق	- 60b
7- Zinâ Bâbı	ابواب الزنا	- 72b
8- Cihad Bâbı	ابواب الجهاد	- 93b

Ayrıca bu bablar da

تفسير الوضوء تفسير التيمم gibi " Tefsîru " diye başlayan bölümlere ayrılmıştır. Ancak, bu bölümlerden bâzılarının âit oldukları bâbın konusuyla ilgili olmadıklarını görüyoruz. Meselâ Oruç babının altında hac,[223] Miras bâbının altında ribâ[224] ve içki[225] yasağı; zinâ bâbının altında da nezr[226] ve zebîha[227] bölümlerine yer veril-

223) **Tefsîru'l-Hamse Mie Âye mine'l-Kur'ân**, v. 25 b
224) **A.g.e.** v. 45 a .
225) **A.g.e.** v. 45 b
226) **A.g.e.** v. 79 b
227) **A.g.e.** v. 87 a

mektedir. Bu bakımdan sekiz aded olarak sınırlanan bu babları aslında daha da çoğaltmak mümkündür. Ayırımdaki bu insicamsızlık da eserin bu nevî eserlerin ilk örneği olduğu kanâatimizi kuvvetlendirmektedir. Çünkü daha sonraları meydana getirilen fıkhî tefsirlerde fıkhî konulara göre yapılan bu tasnifin fıkhın gelişmesine paralel olarak gittikçe daha çok insicam kazandığını ve mükemmelleştiğini görürüz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, bugün elimizdeki bilgilere göre eserin yalnız Londra'da British Museum Or. 6333'de bir nüshası bulunmaktadır.[228] Bu yazma nüsha (792/1390) tarihinde Muhammed b. Harûn tarafından istinsah edilmiş[229] olup 103 varaktır. Her varakta 17 satır bulunmaktadır.

Eserin başlangıcı şöyledir :

بسم الله الرحمن الرحيم رب يسر و أعن واختم بخير في عافية

أخبرنا القاضى ابو عبدالله محمد بن زادلج قال حدثنا عبد الخالق

ابن الحسن قال حدثنا عبدالله بن ثابت عن أبيه عن الهذيل بن حبيب

عن مقاتل بن سليمان رضى الله عنه تفسير الحلال والحرام عن مقاتل

ابن سليمان الخراسانى

Bu başlangıçtan sonra Mukâtil, cehennem köprülerini geçerken insan oğlunun 7 yerde durdurulacağını ve onlara evvelâ imandan, sonra namazdan, daha sonra da zekâttan, oruçtan, hacdan, umreden ve mezâlimden yani herhangi bir kimseye zulüm yapıp yapmadığından sorula-

228) Bkz. Goldziher,I., **Mezâhibu't-Tefsîri'l-İslâmî**, çev: Abdulhalîm en-Neccâr, Kâhire, 1955, s. 76 (dipnot).

229) **Tefsîru'l-Hamse Mie Âye mine'l-Kur'ân** v. 103 a

cağını, bu suallere uygun cevaplar verebilirse ancak cennete girebileceğini anlatır. Devamla, ان ربك لبالمرصاد âyetini[230] zikrederek âyetten kasdın "Melekler cehennem köprüsü üzerinde kulları gözetleyip onları yedi yerde bu yedi husustan sorguya çekecekler" demek olduğunu söyledikten sonra "Ameller de ancak imanla makbul olur" der ve imân'ın tefsirine geçer. İmânın önemini ve imân esaslarını âyet ve hadislerle ortaya koyduktan sonra[231] namaz bâbıyla amel konusuna girer.[232]

3) Tefsir'de Tâkip Edilen Metod

Mukâtil'in bu tefsirinin bizce en önemli özelliği içinde mezhep ihtilaflarına rastlanmayışıdır. Çünkü o devirde henüz daha sonra tekevvün edecek mânâda bir mezhepleşme söz konusu değildir. Bu sâde hâliyle eser bize fıkhın gelişip dal budak salmasından önceki devir hakkında bilgi veren önemli bir kaynaktır.

Mukâtil bu eserinde ahkâm âyetlerinin ihtivâ ettikleri hükümleri ortaya koymaya çalışırken bâzen, aynı konudaki âyetleri bir araya getirerek; bazen Resulullah (s.a.v.) sahâbe ve tâbiîlerden gelen haberleri vererek; bazen de kendi görüşüne dayanarak bir neticeye varmaya çalışır. Kendi izah ve tefsirlerini çoğunlukla âyetin aralarına girerek kısa kısa açıklamalarda bulunmak suretiyle yapar. Âyetin ihtivâ ettiği hükümle alâkalı olan ihtilaflara genellikle uzun uzun yer vermez, kendince en doğru görüşü verip geçer. Bunlardan başka o, tefsirinde, kırâat, sebeb-i nüzûl ve nâsih-mensuh gibi unsurlardan da istifâde eder.

230) **Fecr** (89) 14

231) **Tefsîru'l-Hamse Mie Âye mine'l-Kur'ân** , v. 1 b ; 2 a,b.

232) **A.g.e.** , v. 2 b

Eserde takip edilen metodla ilgili olarak tesbit edebildiğimiz bu hususlara bir çok örnek vermek mümkündür. Ancak biz burada her konuya birer misal vermekle yetineceğiz. Her misâlimizde orjinal metni, türkçeye tercümesi ve kısa yorumumuzla birlikte aynen vermeyi uygun bulduk. Böylece okuyucu elimizde mevcut en eski fıkhî tefsirle doğrudan doğruya temas kurma imkânına kavuşmuş olacaktır.

a) **Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsiri**

Mukâtil tefsîrinde Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsîrine çok önem verir. Ele aldığı konu ile ilgili bir âyeti başka bir âyetle izah eder, yahut da aynı konudaki âyetleri birbirlerini takviye etmek veya konuyu daha da açmak üzere peşpeşe sıralar. İşte bir örnek :

"تفسير ما امر من وفاء العهد فيما بينهم وبين المشركين وغيرهم في السورة التي يذكر فيها المايده، قوله سبحانه (يا ايها الذين آمنوا اوفوا بالعقود) يعنى بالعهود التي بينكم وبين الناس (ان العهد كان مسؤلا) يعنى يسال الله ناقض العهد عن نقضها وقوله في السورة التي يذكر فيها الانعام (وبعهد الله اوفوا) يعنى العهود التي بينكم وبين الناس. وقوله سبحانه في السورة التي يذكر فيها النحل (واوفوا بعهد الله اذا عاهدتم) يعنى فيما بينكم و بين الناس من اهل الشرك و اهل الحرب و غيرهم (ولا تنقضوا الايمان بعد توكيدها) يعنى بعد تغليظها وتشديدها (وقد جعلتم الله عليكم كفيلا) يعنى شهيدا في امر العهد (ان الله يعلم ما تفعلون) فيما امركم من العهد ولا تكونوا) في نقض العهد (ك) بمنزلة (التي نقضت غزلها من بعد قوة انكاثا)

" Yüce Allah'ın Mâide sûresinde mü'minlerin birbirlerine, müşriklere ve başkalarına verdikleri sözü yerine getirmeleri emrinin tefsiri Bu konuda Yüce Allah'ın şu emri vardır ***(Ey imân edenler akitleri yerine getirin.)***[233] *Yani kendi aranızda ve diğer insanlara verdiğiniz sözleri. Bu konuda Yüce Allah'ın İsrâ sûresinde de şu emri vardır* ***(Sözü de yerine getirin.)***[234] *Yâni hem kendi aranızda hem de diğer insanlara olan sözlerinizi. (****Çünkü*** *(insan verdiği)* ***sözden sorguya çekilecektir.****) Yâni Allah verdiği sözden cayan kimseye bu cayışının hesâbını soracaktır. Bu konuda Yüce Allah'ın En'âm sûresindeki bir emri daha* ***(Ve Allah'a verdiğiniz sözü tutun.)***[235] *Yani hem kendi aranızda hem de diğer insanlara verdiğiniz sözü. Bu konuda Yüce Allah'ın Nahl sûresindeki emri de şudur* ***(Anlaşma yaptığınız zaman Allah'ın ahdini tam yerine getirin.)***[236] *Yani hem kendi aranızda hem de müşrik, harbî veya diğer insanlarla yaptığınız anlaşmaları..****(İyice bağladıktan sonra yeminleri bozmayın.)***[237] *Yâni iyice pekiştirip kuvvetlendirdikten sonra* ***(Çünkü Allah'ı üzerinize kefil yaptınız.)***[238] *Yani söz verme konusunda onu kendinize şâhit tuttunuz.* ***(Şüphesiz ki Allah sizin yaptıklarınızı bilmektedir.)*** *Yâni sözü yerine getirme konusunda yaptıklarınızı...****(Ve sakın olmayın)*** *Sözü bozma konusunda* ***(gibi)***[239] *yani şu*

233) **Mâide** (5) 1
234) **İsrâ** (17) 34
235) **En'âm** (6) 152
236) **Nahl** (16) 91
237) Aynı âyet.
238) Aynı âyet.
239) Bu harf metinde unutulmuştur

kadının yerinde ***(İpliğini kuvvetle büktükten sonra çözen kadın)*** [240] "[241]

Görüldüğü gibi Mukâtil burada Yüce Allah'ın, mü'minlerin birbirlerine, müşriklere veya başkalarına verdikleri sözü yerine getirmelerine dâir emri ile ilgili olarak Mâide sûresinin ilk âyetini zikrettikten sonra başka sûrelerden konu ile ilgili pek çok âyeti sıralamıştır

b) **Hz. Peygamberin sünnetiyle tefsiri**

Mukâtil âyetlerin tefsîrinde oldukça sık hadislerden de faydalanır. Yalnız isnad zincirine gereği kadar önem vermez bazen tam bazen eksik verir, bazen de ihmal eder. Konu ile ilgili bir örnek verelim:

"تفسير الصلوة الفريضة الخمس لوقتها والتطوع مع الفريضة، قال سبحانه فى السورة التى يذكر فيها بنى اسرآيل (اقم الصلوة لدلوك الشمس) حدثنا مقاتل عن عطا عن ابن عباس عن عمر بن الخطاب رضوان الله عليه عن النبى صلى الله عليه وسلم قال "لدلوك الشمس قال لزوال الشمس عن بطن السمآ" قال مقاتل يعنى به صلوة الاولى فالعصر

Beş vakit farz namazın ve farzlarla birlikte sünnetlerin vaktinde kılmasının tefsîri Yüce Allah İsrâ sûresinde şöyle buyurmuştur ***(Güneşin batıya kayması anından itibâren...namazı kıl...)***[242] *Mukâtil, Atâ'dan, o, İbn Abbâs'tan, o da Ömer b. el-Hattâb'dan (r.anhüm) o da Peygamber (s.a.v.)'den rivâyet etti ki: "Li-Dülûku'ş-Şems , Güneşin semânın ortasından (batıya)*

240) **Nahl** (16) 92, 93, 94

241) **Tefsîru'l-Hamse Mie Âye,** v.85 a, b, 86 a

242) **İsrâ** (17) 78

kayması zamânıdır." Mukâtil dedi ki Bu ifâdesi ile o, öğle ve arkasından da ikindi namazlarını kastetmektedir." [243]

Görüldüğü gibi Mukâtil burada âyet-i kerîmede geçen "*dülûkü'ş-şems*" ifâdesi ile ilgili olarak Hz.Peygamber'in tefsîrine mürâcaat etmiş, onun (s.a.v) bu konudaki ifâdesini kendisi de biraz daha açmıştır.

c) **Sahâbe kavliyle tefsiri**

Hakkında âyet ve hadis olmayan konularda da önce sahâbe görüşüne başvurulur.Çünkü onlar nüzul ortamına şâhit olmuşlar ve bizzat ve Hz.Peygamber'in eğitiminden geçmişlerdir. İşte bu sebeple Mukâtil de tefsîrinde yer yer ashâbın görüşlerine mürâcaat eder. Bir örnek verelim

تفسير ما امر به من المكاتبة قوله سبحانه (... والذين يبتغون الكتاب) يعنى الذين يطلبون المكاتبة (مما ملكت ايمانكم) يعنى المملوكين (فكاتبوهم ان علمتم فيهم خيرا) يعني مالا وفا للمال (وآتوهم من مال الله الذى آتاكم) قال ابن عباس فى قول الله عز وجل (وآتوهم من مال الله الذى آتاكم) «امر الله المؤمنين ان يعينوا فى الرقاب وقال على بن ابى طالب عليه السلام «امر الله السيد ان يدع للمكاتب الربع من ثمنه ، وهذه تعليم الله ، وليست بفريضة ولكن فيه اجر »

*" Mükâtebe ile emrin tefsîri: Yüce Allah şöyle buyurmuştur: (**Kitâb'ı istiyenlere gelince**) Yani, mükâtebe yapmak istiyenler*[244] *(**Ellerinizin altında bulunanlardan**) yâni köle ve câriyelerden (**kendilerinde bir hayır***

243) **Tefsîru'l-Hamse Mie Âye**, v. 3 a

244) Bunlar çalışıp belli bir para karşılığında hürriyetini yapmak isteyen köle ve câriyelerdir.

görürseniz mükâtebe anlaşması yapın.) *"hayır"dan maksat, mal ve mal sözünü yerine getirebileceklerine dâir güven vermeleridir.* ***(Ve Allah'ın[245] size verdiği malından onlara da verin)[246]*** *İbni Abbas Yüce Allah'ın bu emri hakkında şöyle demiştir: Allah mü'minlere kölelere yardım etmelerini emretmiştir. Ali b. Ebî Tâlib (a.s.) da şöyle demiştir : Allah bu ifâdesi ile köle sâhibine ücretin dörtte birini affetmesini emretmiştir. Bu Allah'ın bir öğretisidiir. Farz değildir. Fakat onda ecir vardır."* [247]

Görüldüğü gibi Mukâtil burada bir âyetin mânâsını iki sahâbînin: İbn Abbâs ve Hz.Ali'nin tefsîrine başvurmuştur.

d) **Tâbiî kavli ile tefsiri**

Mukâtil, zaman zaman da Tâbiîlerin görüşlerine mürâcaat eder. Nitekim o, *Yüce Allah'ın Hz.Peygamber'i münâfıkların namazını kıldırmasını nehyetmesi* " mevzûunu işlerken[248] bu nehyin sâdece küfür üzerine ölen münâfıklara mahsus olduğunu; Allah'a ve Rasülüne iman ettiği halde büyük günah işlemiş olanların ise, bu hükmün hâricinde olup; müslümanların böyle kimselerin namazlarını kılmaları gerektiğini belirtir; ve bu görüşünü desteklemek için de tabiûndan Atâ b. Ebî Rabâh'ın (ö. 115/733) bir kavline yer verir Söz konusu kavil şöyledir

قال عطا بن ابى رباح : اذا لم يصلوا على اهل الكبا ير من اهل

ملتكم افتدعونهم لغير اهل دينكم قال و قال لى حديث له : «ثلث

245) Metinde **Lafza-i Celâl** unutulmuştur

246) **Nûr** (24) 33

247) **Tefsîru'l-Hamse Mie Âye**, v. 81 b , 82 a

248) Mevzu ile ilgili âyet için bkz. **Tevbe** (9) : 84

خصال من اصل السنة الجهاد مع كل خلافة والصلوة مع كل امارة والصلوة على كل من مات من اهل القبلة.

" Atâ b. Ebî Rabah şöyle demiştir Kendi dininizden olan büyük günah sahiplerinin cenâze namazını kılmazsanız, onları kendi dininizin dışında bir dine mensup insanlar olarak mı göreceksiniz ? Bu ve bundan başka bir sözünde de o şöyle demiştir: Üç haslet sünnetin esâsındandır: Her hilâfette cihâda katılmak, Her emîrin arkasında namaz kılmak ve ehl-i kıbleden ölen herkesin cenaze namazını katılmak." 249

e) **Kendi görüşüyle tefsiri**

Mukâtil'in âyet aralarına girerek yapmış olduğu kısa kısa izah ve tefsirlerinin örneklerini yukardaki misallerde görmüş olduk. Şimdi de onun bir ahkâm âyetinin ihtivâ ettiği hükümle ilgili olarak ihtilaflara değinmeden kendi şahsî görüşünü belirtmesine bir örnek verelim

» تفسير مواضع صدقات المفروضة فى السورة التى يذكر فيها براءة قوله سبحانه (انما الصدقات والمؤلفة قلوبهم) قال كان هولآء اثنا عشر رجلا من قارة العرب ادخلوا الى الاسلام كرها منهم ابو سفين بن حرب و سهيل بن عمرو وعيينة بن حصن الفزارى لى اصحابهم فكانوا يعطون من الصدقة ليتالفهم على الاسلام لقد انقطع حق المؤلفة اليوم الا ان ينزل قوم منزلة اوليك فاذا اسلموا اعطوا من الصدقة ليتالفهم بذلك «

*" Zekâtın Tevbe sûresindeki tesbit edilmiş yerlerinin tefsîri: Yüce Allah şöyle buyurur (**Zekâtlar ancak şu kimselere verilir : .... ve müellefe-i kuluûb'a)**[250]*

249) **Tefsîru'l-Hamse Mie Âye,** v. 99 b, 100 a
250) **Tevbe** (9) 60 .

Dedi ki: O devirde Arap Yarımadasında bu müellefe-i kulûb sınıfına giren 12 kimse vardı. Bunlar İslâm'a istemiyerek girmişlerdi. Bunlardan bazıları şunlardı Süfyân b. Harb, Süheyl b. Amr ve Uyeyne b. Hısn el-Fevârî. Bunlara İslâm'a ısınsınlar diye zekâttan pay veriliyordu. Bu hak artık bugün için kesilmiştir. Ancak onların durumunda olan başka kimseler ortaya çıkar ve müslüman olurlarsa ancak o takdirde bununla kalpleri ısındırılsın diye kendilerine zekattan verilebilir." 251

f) **Kıraât farklılıklarına teması**

Kırâat değişiklikleri ahkâm âyetlerinin anlaşılmasında mühim rol oynadığından Mukâtil zaman zaman bu farklılıklara da temas etmiştir. İki örnek verelim

» قال عز و جل (وان كنتم على سفر ولم تجدوا كاتبا)
قال وكان الضحاك يقراوها « كتابا » يعنى لم تقدروا
على كتبة الدين فى السفر «

*Yüce Allah şöyle buyurur (**Yol üzerinde iseniz ve bir kâtip bulamadıysanız...**)*[252] *Dedi ki Dahhâk "kâtiben=bir kâtip" kelimesini "küttâben=kâtipler" şeklinde okuyordu. Bununla şunu kastediyordu Eğer yolcukta (bir kâtip değil) borcu yazacak kâtipler bulmazsanız..."* 253

Mukâtil tefsîrinde bâzen klasik kırâat tarifine uymayan daha çok tefsir mâhiyetindeki okuyuşlara da yer verir:

251) **Tefsîru'l-Hamse Mie Âye**, v. 13 b , 14 a
252) **Bakara** (2) 283
253) **Tefsîru'l-Hamse Mie Âye**, v. 81 a

«...(لا يواخذكم الله باللغو فى ايمانكم ...... فمن لم يجد)
شيئا من هذه الخصال الثلاثة (فيام) يعنى فليصم (ثلاثة ايام)
فى قراءة ابن مسعود "متتابعات" (ذلك) يعنى هذا الذى ذكر من
الكفارة (كفارة ايمانكم) »

*(**Allah sizi kasıtsız olarak yaptığınız yeminlerden sorumlu tutmaz.... Kimin gücü yetmezse)**[254] keffâret olarak bu üç şeyden birisine(**bu takdirde oruç tutmak gerekir**) yani tutsun. (**üç gün**) İbn Mes'ûd'un kırâatında burada "mütetâbiât=peşpeşe" ibâresi de vardır. (**işte bu**) yani keffâret olarak zikredilen bu hususlar (**yeminlerinizin keffâretidir.**)"* [255]

g) Sebeb-i nüzûle temâsı

Bilhassa ahkâm tefsirlerinde sebeb-i nüzul bilgisinin önemli bir yeri vardır. Çünkü bir âyetten hüküm çıkarırken onun nerede ne zaman ve niçin indiğini bilmek çok önem arzetmektedir. İşte bu sebeple Mukâtil de tefsîrinde sık sık bu bilgilere başvurur ve onlardan istifâde eder. Bir örnek verelim

« تفسير ما امر من لبس الثياب عند المساجد فى السورة التى
يذكر فيها الاعراف قوله سبحانه : [يا بنى آدم خذوا زينتكم
عند كل مسجد] وذلك ان اهل الجاهلية كانوا يطوفون بالبيت
الحرام عراة ، يطوف الرجال بالنهار والنساء بالليل ويقولون
لا نطوف بالبيت الحرام فى الثياب التى قارفنا فيها الذنوب
فانزل الله عزوجل [يا بنى آدم خذوا زينتكم] يعنى البسوا

254) **Mâide** (5) 89

255) **Tefsîru'l-Hamse Miye Âye**, v. 79 a , 79 b

ثيابكم [عند كل مسجد] يعني عند المسجد الحرام وغيره..»

*"Araf sûresinde geçen mescitlerde elbise giyilmesi hakkındaki emrin tefsîri Yüce Allah şöyle buyuruyor (**Ey Âdem oğulları ! her mesci**(de gidişiniz)**de elbisenizi giyinin**)[256] Bu emir şunun içindir, câhiliyye ehli erkekler gündüz kadınlar da gece olmak üzere Mescid-i Harâm'ı çıplak olarak tavaf ediyorlardı. Ve bu konuda şu yorumu yapıyorlardı Çeşitli günahları işlediğimiz bu elbiselerle Mescid-i Harâm'ı tavaf edemeyiz. İşte bunun üzerine Allah bu âyeti indirmiştir (**Ey Âdem oğulları ! zînetinizi alın**) Yâni elbiselerinizi giyinin (**her mesci**(de gidişiniz)**de**) Yani Mescid-i Haram'da ve diğerlerinde.. "*[257]

h) Nâsih-Mensûh'a Temâsı

Bilindiği gibi, nesh ahkâmla ilgili bir konudur. Ele aldığımız tefsir de bir ahkâm tefsîri olduğundan müfessirimiz Mukâtil tabiî olarak yeri geldikçe nâsih-mensuh olan âyetlere temas etmiştir. Bugün de hâlâ tartışılmakta olan "zinâ'nın haddi" mevzuu ile ilgili olarak aşağıya aldığımız metin bu konuya ilk devirlerden bir bakış açısı getirmesi bakımdan dikkat çekicidir.

«... وقوله سبحانه في السورة التي يذكر فيها النسا (واللاتي يأتين الفاحشة) يعني المعصية وهو الزنا (من نسايكم) يعني المراة الثيب من المسلمين (فاستشهدوا عليهن اربعة منكم) يعني من المسلمين احرارا (فان شهدوا) عليهن بالزنا (فامسكوهن في البيوت) يعني اجلسوهن في السجون . قال كان هذا في اول

256) **A'râf** (7) 31

257) **Tefsîru'l-Hamse Mie Âye**, v. 12 a

الاسلام، كانت المراة اذا شهد عليها اربعة من المسلمين عدول بالزنا تحبس في السجن فان كان لها زوج اخذ المهر و لكنه ينفق عليها من غير طلاق وليس عليها حد ولا يجامعها ولكنه يحبسها في السجن (حتى يتوفاهن الموت) يعني حتى تموت المراة وهي على ذلك الحال (او يجعل الله لهن سبيلا) يعني مخرجا من السجن و الحرج الحد و ذكر البكرين الذين لم يحصنا (واللذان) يعني البكرين (ياتيانها) يعني الفاحشة وهو الزنا (منكم) يعني من المسلمين (فاذوهما) يعني باللسان و بالتعيير و الكلام القبيح لهما بما عملا وليس عليهما حبس لانهما بكران ولكن يعيران ليتوبا و يندما (فان تابا) يعني من الفاحشة (واصلحا) يعني العمل (فاعرضوا عنهما) يعني لا تسمعوهما الاذا بعد التوبة (ان الله كان توابا رحيما) و كان هذا يفعل بالبكر و الثيب في اول الاسلام ثم نزل حد الزاني فصار السجن و الاذا للزاني منسوخة نسختها هذه الاية التي يذكر فيها النور (الزانية و الزاني فاجلدوا كل واحد منهما ماية جلده) »

*Yüce Allah'ın Nisâ sûresindeki sözüne gelince: (**O çirkin işi yapanlara gelince**) Yani ma'sıyeti, ki bundan kasıt zinâdır.(**kadınlarınızdan**) evli veya dul müslüman kadınlardan (**onlara karşı içinizden dört şâhit getirin.**) Yâni hür müslümanlardan (**şâyet şâhitlik ederlerse**) onlar hakkında zinâ ile (**onları evlerinde tutun**) Yâni onları hapishanelerde hapsedin. (Mukâtil) dedi ki Bu durum İslâm'ın ilk yıllarında idi. Eğer bir kadın hakkında âdil dört müslüman zina ettiğine dâir şâhitlik ederse hapishâneye kapatılırdı. Şâyet kocası varsa*

*mehrini geri alır, fakat, talaksız olarak ona nafaka verirdi. Başka bir had cezâsı yoktu. Kocası onunla cinsî temasta bulunmaz ama onu hapishânede tutardı. (**Tâ ki ölüm o kadınları** (alıp) **götürünceye**) Yani kadın o hal üzere ölünceye kadar. (**Yahut da Allah onlara bir yol gösterinceye kadar**)[258] Yani hapishâneden bir çıkış yolu. Bu çıkış yolu da had'dir..*

*Yüce Allah evlenmemiş iki bekar hakkında da şu hükmü zikretti. (**O ikisi**) yani iki bekâr (**işlerlerse**) Yani o çirkin fiili ki kasıt zinâdır. (**sizden**) yani müslümanlardan (**Onlara da eziyet edin.**) Yani yaptıkları iş sebebi ile dille, suçlarını yüzlerine vurmak ve hakâret etmek sureti ile... Bunlar için hapis gerekmez. Çünkü onlar bekârdırlar. Fakat onlar tevbe edip pişman olmaları için kınanırlar. (**Şâyet tevbe ederlerse**) yani bu çirkin işten..(**ve hallerini düzeltirlerse**) yani amellerini (**O ikisini de bırak**) Yani tevbeden sonra artık onlara ezâ verici sözler işittirme. (**Çünkü Allah tevbeleri çok çok kabul eden ve çok çok merhamet edendir.**)[259]*

*İşte İslâm'ın ilk yıllarında bekâr ve evli kimseler hakkında bu yapılıyordu. Daha sonra ise, zinâ haddi inmiş ve zinâ edenler için hapis ve eziyet cezâları neshedilmiştir. Bunları Nûr sûresindeki şu âyet neshetmiştir (**Zinâ eden kadın ve zinâ eden erkeğin herbirine yüz değnek vurun.**)[260] [261]*

258) **Nisâ** (4) 15
259) **Nisâ** (4) 16
260) **Nûr** (24) 2
261) **Tefsîru'l-Hamse Mie Âye**, v. 72 b , 73 a

Buraya kadar ilk fıkhî tefsir olarak takdim ettiğimiz bu eser ve müellifi hakkında muhtasar bir malumat vermeye çalıştık.* Yukarda da belirttiğimiz gibi Mukatil'in bu eserinin en önemli özelliği ahkâm âyetlerinin mezhep taassubundan uzak olarak İslâm'ın ilk devirlerinde nasıl anlaşıldığını bize aksettirmesidir. Daha sonraki devirlerde meydana getirilen tefsirlerde bu özelliği görmek mümkün değildir. Zirâ fıkhî mezhepler artık iyice teşekkül etmiş ve mezhepler arasında taassub baş göstermiştir. Bu sebeple meydana getirilen fıkhî tefsirlerde genellikle muayyen bir mezhebi teyid ve müdafaâ maksadı güdülmüş ve bu maksatla her mezhepten bir çok fakih "Ahkâmu'l-Kur'ân" adı altında eserler telif etmişlerdir.

İşte, şimdi biz, bu eserlerden günümüze kadar yazılmış olanlarının kronolojik bir listesini vermeye çalışacağız.

Daha geniş misaller için bkz. Hamurcu, M. Fevzi, **Mukâtil b. Süleyman ve "Kitâbu Tefsîri'l-Hamsi Mie Âye"** adlı çalışması (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1995.

B) DİĞER FIKHÎ TEFSİRLER

2- ***İbnu Bişr el-Kelbî,*** Ebu'n-Nadr, Muhammed b es-Sâib[262] (ö.146/763), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[263] Müellif imâmiyye mezhebine mensuptur.

3- ***Ebû Zekeriyyâ,*** Yahyâ b. Âdem b. Süleymân, el-Kuraşî, el-Mahzûmî, el-Kûfî, el-Emevî, (ö.203/818), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[264]

4- ***eş-Şâfi'î,*** Ebû Abdullâh, Muhammed b. İdrîs b. el-'Abbâs b. Osmân el-Kuraşî (ö. 204 / 819), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[265]

5- ***el-Kelbî*** *Ebû Sevr,* İbrâhîm b. Hâlid el-Bağdâdî (ö.240 /854), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[266]

---

262) Bkz, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, VI, 248 ; **ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a**, I, 40 - 41 İbnu Nedîm, **el-Fihrist**, s. 57

263) **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, VI, 248; **ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a**, I, 40-41; **el-Fihrist**, s. 58; el-'Ubeyd Ali b. Süleymân, **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, Riyad, 1407, s. 588

264) **el-Fihrist**, s. 38 ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, tahkik: Alî Muhammed 'Omar, Kâhire, 1972, II, 361

265) **el-Fihrist**, s. 38 ; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 100; **el-A'lâm**, VI, 249, 251 **GAS**, I, 489 Eserin çok eksik bir parçası Dımaşk'ta bulunan el-Mecme'u'l-I'lmî el-Arabî'nin Kütüphânesinde 119 no'da bulunmaktadır. Sadece 12 varaktan ibârettir. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 461 - 462

266) Eser kayıp olup şu kaynaklarda adı geçmektedir : **el-Fihrist**, s. 38; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, I, 7

6- ***el-Mervezî***, Ebû Muhammed, Yahyâ b. Eksem b. Muhammed b. Kutn, et-Temîmî (159-242/775-857), **Îcâbu't-Temessük bi-Ahkâmi'l-Kur'ân.**[267]

7- ***es-Sa'dî Ebu'l-Hasen***, Alî b. Hucr[268] b. İyâs el-Mervezî (154-244/771-858), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[269]

8- ***ed-Dûrî*** *Ebû Omar*, Hafs b. Omar b. Abdul'azîz b. Suhbân b. 'Adiy b. Suhbân el-Ezdî el-Bağdâdi en-Nahvî ed-Darîr (ö.246 / 860), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[270]

9- ***Ebu'l-Fadl***, Ahmed b. el-Mu'azzel b. Ğaylân b. el-Hakem el-'Abdî, el-Basrî, el-Mâlikî (ö.240-250 arası sağdı/ 854-864) **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[271] Müellif mâlikî mezhebine mensuptur.

10- ***et-Tenûhî,*** *Ebû Abdullâh*, Muhammed b. Fakîh el-Mağrib Abdusselâm Sahnûn b. Sa'îd, el-Kayravânî (ö.256/870), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[272] Müellif mâlikî mezhebine mensuptur.

11- ***İbnu 'Abdilhakem,*** *Ebû Abdullâh,* Muhammed b. Abdullah b. Abdi'l-Hakem, el-Mısrî, (182-268/798-884), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[273] Müellif mâlikî mezhebine mensuptur.

267) **el-Fihrist**, s. 38 ; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II,362

268) Kaynaklarda kelimenin okunuşu bu şekilde yerilmiştir. Bkz. **el-A'lâm**, V, 77 ; **Mu'cemu'l-Muellifîn**, VII, 57

269) ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, I, 396; **Keşfu'z-Zunûn**, I, 20 ; **el-A'lâm**, V, 77 **Mu'cemu'l-Muellifîn**, VII, 57

270) ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, I, 163

271) **el-Fihrist**, s. 38 ; **Şeceratu'n-Nûri'z-Zekiyye**, I, 64 - 65 ; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, I, 93 ; **GAS**, II, 508

272) Bkz. el-Kâdî 'Iyâd, **Tertîbu'l-Medârik**, IV, 207; İbnu Ferhûn, **ed-Dîbâcu'l-Mezheb**, II, 172; **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 465.

273) ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 176

12- ***ez-Zâhirî***, Ebû Süleymân, Dâvûd b. 'Alî b. Dâvûd b. Halef, el-Isbahânî, el-Bağdâdî (201-270/816-884), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[274] Müellifi zâhirî mezhebinin kurucusudur.

13- ***el-Cehdamî***, Ebû İshâk, İsmâ'îl b. Ishâk, el-Ezdî el-Kâdî el-Basrî (200-282/815-896), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[275] Müellif mâlikî mezhebine mensuptur.

14- ***el-Kummî***, Ebu'l-Hasen, Alî b. Mûsâ b. Yezdâd el-Hanefî (ö.305/917), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[276] Müellif Hanefî mezhebine mensuptur.

15- ***İbnu Bukeyr***, Ebû Bekr, Muhammed b. Ahmed b. Abdullâh b. Bukeyr, el-Bağdâdî, et-Temîmî (255-305/869-917), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[277] Müellif mâlikî mezhebine mensuptur.

16- ***el-Kattân***, Ebu'l-Esved, Mûsâ b. Abdurrahmân b. Habîb (ö.306 / 918), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[278] Müellif

---

274) **el-Fihrist**, s. 38 ; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, I, 168

275) **el-Fihrist**, s. 38 ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, I, 106; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, XIII, 339 Muhammed b. Muhammed Mahlûf, **Şeceratu'n-Nûri'zZekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye**, Kâhire, 1349, I, 65 ; İbnu Cizî el-Kelbî, el-Ğırnâtî, **et-Teshîlu li-'Ulûmi't-Tenzîl**, I, 7 ; **Keşfu'z-Zunûn**, I, 20 ; **el-A'lâm**, I, 305 ; **Mu'cemu'l-Muellifîn**, II, 261; **GAS**, I, 475 - 476; **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 467

276) es-Suyûtî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, s.87; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, I,437; **Keşfu'z-Zunûn**, I,20; **el-A'lâm**, V,178.

277) İbnu Ferhûn, **ed-Dîbâcu'l-Mezheb**, II, 185 ; Muhammed Mahlûf, **Şeceratü'n-Nûri'z-Zekiyye**, I, 78; **el-Burhân**, II, 3; **Ahkâmu'l-Kur'ân, li'ş-Şâfi'î**, el-Kevserî'nin önsözü, I, 14; **Mu'cemu'l-Muellifîn**, VIII, 280

278) ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 342

mâlikî mezhebine mensuptur.

17- *el-Kayravânî,* Ebû Ca'fer, Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Fârisî (ö.319 / 930), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[279]

18- *et-Tahâvî,* Ebû Ca'fer, Ahmed b. Muhammed el-Hanefî (239-321/853-933), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[280] Müellif hanefî mezhebine mensuptur.

19- *İbnu'l-Muğallis,* Ebu'l-Hasen, Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. el-Muğallis el-Bağdâdî ed-Dâvudî ez-Zâhirî (ö.324/936), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[281] Müellif zâhirî mezhebine mensuptur.

20- *et-Taberî,* Ebu'l-Hasen, 'Alî b. Muhammed b. Mehdî el-Beşerî (324/936'da sağdı), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[282]

---

279) Eseri kayıp olup kaynaklarda 10 cüz olduğu belirtilmektedir Bkz. İbnu Ferhûn, **ed-Dîbâcu'-l-Mezheb**, I, 170 ; Muhammed Mahlûf, **Şeceratu'n-Nûri'z-Zekiyye**, I, 81 **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 469

280) **el-Fihrist**, s. 207; **Tezkiratu'l-Huffâz**, II, 808; **Vefeyâtu'l-A'yân**, I, 53; **el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer**, II, 79 **Târîhu İbni Asâkir**, II, 54 ; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, I, 75 **el-Fevâidu'l-Behiyye**, s. 32 **Hediyyetü'l-'Ârifîn**, I, 58 et-Tahâvî, **eş-Şurûtu's-Sağîr**, tahkik Ruhi Özcan, Bağdat, 1974, I, 23 ; **el-A'lâm**, I, 197 Eserin Vezir köprü 814 no' da kayıtlı iki ciltlik güzel bir nüshası son zamanlarda bulunmuş ve bizim yönetimimizde Emrullah işler tarafından doktora tezine konu edilmiştir. Ayrıca eser Türkiye Diyânet Vakfı tarafından basılmak üzeredir.

281) ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l- Mufessirîn**, I, 222.

282) Eser, 'Izzet 'Alî 'Îyd 'Atıyye tarafından 1974' te Kâhire'de neşredilmiştir. (Bkz. el-Muncid, Salâhuddîn, **Mu'cemu'l-Mahtûtâti'l-Matbû'a**, Beyrut, 1978, IV, 106)

21- ***el-Beyyânî,*** Ebû Muhammed, el-Kâsım b. Asbağ b. Muhammed b. Yûsuf, el-Kurtubî en-Nahvî (247-340/862-951), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[283] Müellif mâlikî mezhebine mensuptur.

22- ***el-Kuşeyrî,*** Ebu'l-Fadl, Bekr b.Muhammed b.el-A'lâ, el-Basrî, el-Mâlikî (264 344 / 878 - 955), **Muhtasaru Ahkâmi'l-Kur'ân li-İsmâ'îl el-Kâdî.**[284] Müellif mâlikî mezhebine mensuptur.

23- ***Ebu'l-Hıvârî,*** el-'Umânî el-'Ibâdî (ö.H. IV asır ilk yarısı sonraları), **ed-Dirâye ve Kenzü'l-Ğınâye fî Müntehe'l-Ğâye ve Bülûğu'l-Kifâye fî Tefsîri Hamse Mie Âye mine'l-Kur'âni'l-Kerîm.**[285] Müellif 'ıbâdıyye mezhebine mensuptur.

24- ***el-Bellûtî,*** Ebu'l-Hakem, el-Munzir b. Sa'îd el-Kurtubî (273-355 / 886-966), **Ahkâmu'l-Kur'ân**[286] ve **el-İnbâh alâ İstınbâtı'l-Ahkâm min Kitabi'llâh.**[287]

283) ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l- Mufessirîn**, II, 32 İbnu Ferhûn, **ed-Dîbâcu'l-Mezheb**, II, 146 ; el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, XVI, 237 **Keşfu'z-Zunûn**, I, 20 ; **el-A'lâm**, VI, 7

284) **el-Burhân**, II, 3 ; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l- Mufessirîn**, I, 119 eş-Şâfi'î, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, el-Kevserî'nin önsözü, I, 14; **Mu'cemu'l-Muellifîn**, III, 74 ; **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 471.

285) Eser, Suriye ve Lübnan'da faaliyet gösteren Dâru'l-Yakaza el-Arabiyye Neşriyat tarafından yazma nüshanın tıpkı basımı ile neşredilmiştir. Tek cilt hâlinde olup 296 sayfadır. Bkz.**Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 600 ; Eser ve müellifi hakkında geniş bilgi için ise bkz. 599-612

286) ed-Dâvûdî,**Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II,336; **Mu'cemu'l-Üdebâ**, XIX, 176 ; **Keşfu'z-Zünun**, I, 20

287) ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, XVI, 174 ; **el-A'lâm** VIII, 229

Müellif mâlikî mezhebine mensuptur.

25- ***İbnu'l-Kurtubî, Ebû İshâk,*** Muhammed b. el-Kâsım b. Şa'bân b. Muhammed b. Rabî'a b. Dâvûd b. Süleymân b. es-Saykal b. Ebî 'Ubeyde b. Muhammed b. Ammâr b. Yâsir (ö.355 / 966), **Ahkâmu'l-Kur'an.**[288] Müellif mâlikî mezhebine mensupdur.

26- ***İbnu'l-Kevvâz***, Ebû Bekr, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Abdullâh (370 / 985' ten önce sağdı), **Ahkâmu'l-Kur'an.**[289]

27- ***el-Cassâs***, Ebû Bekr, Ahmed b. 'Alî er-Râzî (305-371/917-981) **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[290] Müellif hanefî mezhebine mensuptur.

28- ***et-Tâlkânî***, Ebu'l-Hasen, I'bâd b. Abbâs b. I'bâd (326-385 / 938 - 995), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[291] Müellif hanefî mezhebine mensuptur.

29- ***İbnu Huveyz Mendâd, Ebû Abdullah,*** Muhammed b. Ahmed b. Abdu'llah el-Mâlikî el-I'râkî (ö. takriben 390/1000), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[292] Müellif mâlikî

288) ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l- Mufessirîn**, II, 225 el-Kâdî 'Iyâd, **Tertîbu'l-Medârik**, III, 294

289) eş-Şîrâzî, **Tabakâtu'l-Fukahâ**, s. 142 ; **Mu'cemu'l-Müellifîn**, VIII, 282 - 283

290) Eser tarafımızdan doktora tezi olarak incelenmiştir. Bkz. Güngör, Mevlüt, **Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân' ı**, Ankara, 1989 ; Eserin pek çok yazma ve basma nüshaları için bkz. **a.g.e.** s. 46-48 .

291) **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, XI, 318 ; **Mu'cemu'l-Udebâ**, VI, 172 el-Kuraşî, **el-Cevâhiru'l-Mudıyye**, I, 268 ; **Mu'cemu'l-Muellifîn**, V, 57

292) **Şeceratu'n-Nûri'z-Zekiyye**, I, 103 ; **el-İtkân**, II, 130 ; ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l- Mufessirîn**, II, 68 ; es-Safedî, **el-Vâfî**, II, 52 ; el-Kâdî I'yâd, **Tertîbu'l-Medârik**, III, 606 ; **Mu'cemu'l-Muellifîn**, VIII, 280

mezhebine mensuptur

30- *el-Bâğâî*, Ebu'l-Abbâs, Ahmed b. Alî b. Ahmed, er-Rubâ'î, el-Endelüsî (ö.401/1020), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[293] Müellif mâlikî mezhebine mensuptur

31- *el-Kayravânî*, Ebû Muhammed, Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed b. Muhtâr el-Kaysî, el-Kurtubî el-Endelüsî (355-437/966-1040), el-Kaysî'nin bu sâhada üç eseri zikredilmektedir:

a **Kitâbu'l-Me'sûr an Mâlik fî Ahkâmi'l-Kur'ân.**[294]

b - **Mâ Ağfelehû el-Kâdî Munzir ve Veheme fîhi fî "Kitâbi'l-Ahkâm"** .[295]

c - **Muhtasaru Ahkâmi'l-Kur'ân.**[296]

32- *Ebû Ya'lâ el-Kebîr*, Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef b. el-Ferrâ, el-Kâdî, el-Bağdâdî, (ö.458/1066), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[297] Müellif hanbeli mezhebine mensuptur.

293) ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l- Mufessirîn**, I, 53 ; **Mu'cemu'l-Muellifîn**, Eserin yazma bir nüshası Kâhire el-Ezher Kütüphânesi'nde bulunmaktadır. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 138

294) **el-Burhân**, II, 3 ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l- Mufessirîn**, II, 331-332 **Mu'cemu'l-Udebâ**, XIX, 169-170; **Mu'cemu'l-Muellifîn**, XIII, 3 **Hediyyetü'l-'Ârifîn**, II, 20 ; **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 474 Eser ve müellif hakkında geniş bilgi için bkz. **a.g.e.** 134 - 148

295) el-Kafatî, **İnbâhu'r-Ruvâh alâ Enbâi'n-Necâh**, III, 315, 318

296) el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, XIX, 169 (4cüz) **Keşfu'z-Zunûn**, I, 20

297) ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, XVIII, 91 İbnu Ebî Ya'lâ, **Tabakâtü'l-Hanâbile**, II, 205 **el-A'lâm**, VI, 331 el-'Akk, **Usûlu't-Tefsîr**, s. 147

33- ***el-Beyhakî***, Ebû Bekr, Ahmed b. el-Huseyn (384-458/994-1066), **Ahkâmu'l-Kur'ân li'ş-Şâfi'î.**[298]

34- ***Ebu'l-Asbağ***, 'Îsâ b. Sehl b. Abdullâh el-Esedî (ö.486-1093), **el-I'lâm bi Nevâzili'l-Ahkâm.**[299] Müellif mâlikî mezhebine mensuptur.

35- ***İlkiyâ el-Herrâsî***, Ebul-Hasen, Ali b. Muhammed b. 'Alî et-Taberî, 'Imâduddîn el-Bağdâdî (450-504/1058-1110), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[300] Müellif şâfiî mezhebine mensuptur.

36- ***İbnu'l-'Arabî***, Ebû Bekr, Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Mu'âfirî, el-Endelüsî, el-İşbîlî (ö.543/1148), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[301] Müellif mâlikî mezhebine mensuptur.

37- ***Ebû Ca'ferik***,[302] Ahmed b. Alî b. Muhammed

---

298) **S**, I, 619 ; **GAS**, I, 489 ; Eser, 1951 yılında, Mısır'da Ebû Usâme 'Izzet b. Emîn tarafından neşredilmiştir; Eser ve müellifleri hakkında geniş bilgi için bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 149 - 176

299) **G.I**, 384 ; **Mu'cemu'l-Muellifîn**, VIII, 25

300) Eser, Kâhire'de 1974 yılında Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse kitabevi tarafından Mûsâ Muhammed 'Alî ve 'Izzet 'Alî 'Îyd 'Atıyye'nin tahkiki ile neşredilmiştir. İkinci baskısı ise, Beyrut'ta 1985 yılında Dâru'l-Kutubi'l-'Ilmiyye tarafından iki cilt ve dört cüz hâlinde neşredilmiştir; Eser ve müellifi hakkında geniş bilgi için bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 177 - 200

301) **G.I**, 525 ; **S.I**, 663, 732 Eser matbû olup Ahmet Baltacı tarafından tefsîre dâir diğer eseriyle birlikte doktora tezi konusu olarak işlenmiştir. 1978'de yapılmış olan bu çalışma henüz basılmamıştır. Eser ve müellif hakkında ayrıca bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 201 - 271

302) Kelimenin okunuşu için bkz. **el-A'lâm**, I, 168

el-Beyhakî (470-544/1077-1150), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[303]

38- ***Kutbuddîn er-Râvendî***, Ebu'l-Hasen, Sa'îd b. Hibetullah b. el-Hasen[304] (ö.573/1177), **Fıkhu'l-Kur'ân**[305] ve ayrıca **Şerhu Âyâti'l-Ahkâm.**[306] Müellif imâmiyye mezhebine mensuptur.

39- ***İbnu'l-Feras el-Ğırnâtî***, Abdu'l-Mun'ım b. Muhammed (525-595/1131-1199), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[307] Müellif mâlikî mezhebine mensuptur.

40- ***el-Kurtubî***, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed (ö.671 / 1272), **el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'ân.**[308]

---

303) el-Kafatî, **Enbâhu'r-Ruvât**, tahkîk Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Mısır, 1952, I, 89

304) **Ravdâtü'l-Cennât**, IV, 5 9 ; **ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a**, I, 42 IV,55 VII, 145 ; **Îdâhu'l-Meknûn**, II, 200 **el-'Alâm**, III, 104 **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 588

305) Eser, Ahmed el-Huseynî'nin tahkiki ile 1405' te Kum şehrinde basılmıştır. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 588

306) **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 588

307) **Şeceratu'n-Nûri'z-Zekiyye**, I, 150 - 151 ; **el-Burhân**, II, 3 ; **el-İtkân**, II, 130 ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, I, 357-358 **Keşfu'z-Zunûn**, I, 20 ; **el-'Alâm**, IV, 317 **Ahkâmu'l-Kur'ân li'ş-Şâfi'î**, el-Kevserî'nin önsözü, I, 14 ; **Usûlü'l-Fıkhı'l-İslâmî**, s. 323 Eserin bir çok yazma nüshası mevcut olup ayrıca Arap âleminde henüz sadece bir bölümü ayrı ayrı kişiler tarafından doktora ve yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 282-285 Eser ve müellifi hakkında geniş bilgi için bkz.A.g.e., s. 272 311

308) Kurtubî tefsîri diye tanınan bu eser, matbû olup, Kur'ân'ın tamâmını içine almakla birlikte, daha çok ahkâm âyetleri üzerinde durduğundan, burada fıkhî tefsirler arasında zikredilmiştir Müellif ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 312 337

Müellif mâlikî mezhebine mensuptur.

41- ***İbnu Ebi'l-Ahvas***, el-Hasen b. Abdi'l-Azîz b. Muhammed el-Endelüsî, (700 civarında / 1301), **et-Tibyân fî Ahkâmi'l-Kur'ân.**[309] Müellif mâlikî mezhebine mensuptur.

42- ***Bedruddîn***, Muhammed b. el-Hâdî b. Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ (ö. 720 / 1320) **el-Envâru'l-Mudıyye fî Tefsîri'l-Âyâti'ş-Şer'ıyye**. Müellifin aynı esere verdiği bir başka isim de şudur **er-Ravdatü ve'l-Ğadîru fî Beyâni mâ Tahtâcü el-Âyâtü'ş-Şer'ıy-yetü mine't-Tefsîr.**[310] Müellif Yemen'li olup zeydiyye mezhebine mensuptur.

43- ***es-Semîn el-Halebî***, Ebu'l-Abbâs, Şihâbuddîn, Ahmed b. Yûsuf b. Abdiddâyim b. Muhammed eş-Şâfi'î (ö.756/1355), **el-Kavlu'l-Vecîz fî Ahkâmi'l-Kitâbi'l-'Azîz.**[311] Müellif şafiî mezhebine mensuptur.

44- ***İbnu Sirâc el-Konevî***, Cemâluddîn, Mahmûd b. Ahmed b. Mes'ûd b. Abdurrahmân, Ebussenâ, (ö.770/ 1368), **Tehzîbu Ahkâmi'l-Kur'ân.**[312] Müellif hanefî

309) **Mu'cemu'l-Muellifîn**, III, 237

310) **Mu'cemu'l-Muellifîn**, XII,84 ; **S.** II, 241. Eserin San'a' da Câmi-i Kebîr, el-Ğarbiyye Kütüphanesi (Tefsîr 9)'no' da tek cilt hâlinde iki cüzlük toplam 206 varaklık bir yazma nüshası mevcut-tur. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 534

311) ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, (Ahkâmu'l-Kur'ân adı ile), I, 100 ; **el-'Alâm**, I, 260 ; **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, III, 102 Eser hâlen yazma hâlindedir. Eldeki bu nüshalar da eksiktir. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 346 - 348 Müellif ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 338 - 375

312) ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, II, 31 ; **el-'Alâm**, VIII, 37 İbnu Ebi'l-Vefâ, **el-Cevâhiru'l-Mudıyye**, II, 157 ; **Keşfu'z-Zunûn**, I, 20 **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 475 - 476

mezhebine mensuptur.

45- *el-Hemezânî*, 'Alî b. Şihâbuddîn Hasen b. Muhammed el-Huseynî (ö.786/1384) **Risâletün fî Âyâti'l-Ahkâmi mine'l-Kur'âni'l-Kerîm.**[313]

46- *en-Necrî*, Huseyn b. Ahmed (H.VIII asır), **Şerhu'l-Hamse Mie Âye.**[314] Müellif zeydiyye mezhebine mensuptur.

47- *İbnu Nûriddîn*, Muhammed b. Ali b. Abdurrahmân (808'de sağdı / 1405) **Teysîru'l-Beyân li Ahkâmi'l-Kur'ân fî Tefsîri'l-Ahkâm.**[315]

48- *İbnu'l-Mutevvec el-Bahrânî*, Ahmed b. Abdullâh b. Muhammed b. Alî b. el-Hasen b. el-Mutevvec, (ö.810/1407), **Minhâcu'l-Hidâye fî Şerhi Âyâti'l-Ahkâmi'l-Hamse Mie.**[316] Ayrıca **en-Nihâye fî Tefsîri'l-Hamsemie Âye.**[317] Müellif imâmiyye mezhebine mensuptur.

50- *el-Bersî*, Raceb b. Muhammed b. Raceb, el-Hıllî el-Hâfız (813'de sağdı/1410), **ed-Dürrü's-Semîn fî Zikri Hamse Mie Âye Nezelet fî Şe'ni Emîri'l-Mü'minîn.**[318]

313) Muhammed Tâhir 'Abdulhay, **Nüzhetü'l-Havâtır**, II, 84 - 87 Muhammed Tâhir, **Neylü's-Sâirîn fî Tabakâti'l-Mufessirîn**, s. 201 ez-Ziriklî, **el-'Alâm**, IV, 294 ; **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 476

314) **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, III, 103

315) **Mu'cemu'l-Muellifîn**, XI, 24

316) **Mu'cemu'l-Muellifîn**, I, 300-301; **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s.589

317) **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 589

318) **Mu'cemu'l-Muellifîn**, IV, 153

50- ***İbnu Nûriddîn el-Mûzi'î,*** Cemâlüddîn Muhammed b. 'Alî b. Abdullâh el-Hatîb (ö.825/1422), **Teysîru'l-Beyân li-Ahkâmi'l-Kur'ân.**[319] Müellif şâfiî mezhebine mensuptur.

51- ***es-Suyûrî Ebû Abdillâh***, Mikdâd b. 'Abdillâh b. Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed, el-Hıllî, el-Esedî (ö.829/1426), **Kenzu'l-'Irfân fî Fıkhı'l-Kur'ân.**[320] Müellif İmâmiyye mezhebine mensuptur.

52- ***es-Sülâî, Necmuddîn***, Yûsuf b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmet b. Osmân el-Yemânî (ö.832/1423), **es-Semeratü'l-Yâni'a ve'l-Ahkâmü'l-Vâdıhatu'l-Kâtı'a.**[321] Müellif Zeydiyye mezhebine mensuptur.

319) Eserin pek çok yazma nüshası vardır. Ayrıca son olarak Suûdi Arabistan, İmâm Muhammed b. Suûd İslâm Üniversitesi Lisans üstü araştırmalar Kur'ân ve Kur'ân ilimleri bölümü'nde Ahmed b. Muhammed el-Mukrî' tarafından tahkik edilmiştir. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 385-386 ; Müellif ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz. **a.g.e.**, s. 376 - 409

320) **Mu'cemu'l-Muellifîn**, XII, 308 **el-'Alâm**, VIII, 207 - 208 ; **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, III, 103 ; Eserin pek çok yazma nüshası vardır. Ayrıca Necef' te Dâru'l-Advâ' da basılmıştır.Bkz. Ruşdî 'Alyân, **el-'Aklu 'Inde'ş-Şî'a el-İmâmiyye**, Bağdâd, 1973, s.447 **Tefâsîru Âyâtı'l-Ahkâm**, s. 548 549 ; **Esbâbu İhtilâfi'l-Fukahâ**, s. 515,. Eser ve müellifi hakkında geniş bilgi için bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 546 - 566

321) **el-Bedru't-Tâli'**, II, 350 ; **Hediyyetü'l-'Ârifîn**, II, 559; **Mu'cemu'l-Müellifîn**, XIII, 272 ; **el-'Alâm**, IX, 285 **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, III, 103 ; Eser hâlen yazma hâlinde olup muhtelif yerlerde nüshaları bulunmaktadır. Bunlardan birisi İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphânesi 136 no' daki nüshadır. Yalnız bu nüshanın adına başka bir eser adı verilmiştir. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s.510 - 511 Eser ve müellifi hakkında daha geniş bilgi için bk. 507 - 534

53- *İbnu'l-Vezîr*, Ebû Abdullâh, Muhammed b. İbrâhîm b. 'Alî b. el-Murtedâ el-Hasenî el-Kâsımî, (ö.840/ 1436), **Âyâtü'l-Ahkâmi'ş-Şer'ıyye.**[322] Müellif Zeydiyye mezhebine mensuptur.

54- *en-Necrî Fahruddîn*, Abdullah b. Muhammed b. Ebi'l-Kâsım b. 'Alî ez-Zeydî (825-877/1422-1472), **Şerhu Âyâti'l-Ahkâm.** Başka bir ismi de: **eş-Şâfi'l-'Alîl fî Şerhı'l-Hamse Mie Âye mine't-Tenzîl.**[323] dir. Müellif Zeydiyye mezhebine mensuptur.

55- *el-Bahrânî*, Nâsır b. Ahmed b. Abdullâh b. Muhammed b. el-Mutevvec (850/1446' da sağdı), **Âyâtü'l-Ahkâm.**[324] Müellif İmâmiyye mezhebine mensuptur.

56- *el-Hanbelî*, 'Omar b. 'Alî b. Âdil (879/1474'den önce sağdı), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[325] Müellif Hanbelî mezhebine mensuptur. Eser yazma halindedir.

57- *eş-Şenfekî*, 'Alî b. Abdullah b. Mahmûd eş-

322) **ed-Dav'u'l-Lâmi'** VI, 272 **el-A'lâm**, V, 300 **Mu'cemu'l-Muellifîn**, VIII, 210 ; Bu çalışma ahkâm âyetlerinin sadece tâdâdından ibârettir. Bkz.**Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 534-535.

323) Eser Yemen'de çok meşhurdur. Pek çok yazma ve basma nüshası vardır. Ayrıca, Mekke, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde 1406/1985 yılında Muhammed Sâlih el-'Atîk tarafından doktora tezi olarak tahkik edilmiştir. Bkz.**Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 535 536; **Mu'cemu'l-Muellifîn**, VI, 137

324) **ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a**, I, 43 **Mu'cemu'l- Muellifîn**, XIII, 68; **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 589, 711

325) **Dirâsât fi't-Tefsîr**, s. 14

Şîrâzî (ö.907/1501), **Ahkâmu'l-Kitâbi'l-Mubîn.**[326] Müellif Şâfiî mezhebine mensuptur.

58- ***Celâluddîn es-Suyûtî***, Ebu'l-Fadl, Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö.911 / 1505), **el-İklîl fî İstinbâtı't-Tenzîl.**[327] Müellif Şâfiî mezhebine mensuptur.

59- ***el-Cürcânî***, el-Emîr Ebu'l-Feth b. el-Emîr Mahdûm b. el-Emîr Şemsuddîn Muhammed (ö.986/1578) **Tefsîr Şâhî**[328] ve huve Tefsîr li-Âyâti'l-Ahkâm. Müellif İmâmiyye mezhebine mensuptur.

60- ***el-Erdebîlî***, Ahmed b. Muhammed el-Azerbeycânî (ö.993/1585) **Zübdetu'l-Beyân fî Berâhîni Ahkâmi'l-Kur'ân.**[329] Müellif imâmiyye

---

326) Hasen Huseyn, **'Ulûmu'l-Kur'ân**, (Mecelletu'l-Ezher, Kâhire, 1944, XV, cüz 8, s. 406) **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, III, 102 Eserin tek yazma nüshası Ezher Kütüphânesinde (26615 Râfi'î) de bulunmaktadır. 179 varak olup zamanın Şîrâz emiri Bahâdır Hân'ın emri ile yazılmıştır. Mevcut nüsha tam olup müellif hattıdır. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 413 414 Eser ve müellifi hakkında daha geniş bilgi için bkz. **a.g.e.**, s.411- 430.

327) Eserin pek çok baskısı yapılmıştır. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 441 Eser ve müellifi hakkında daha geniş bilgi için bkz. **a.g.e.**, 431 - 458

328) Eser manzumdur, takriben 14 bin beyittir. Pek çok yazma nüshaları vardır, ayrıca Tebrîz' de basılmıştır. Bkz. **ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a**, IV, 277 **Mesâlikü'l-Efhâm ilâ Âyâti'l-Ahkâm**, I, 10 ; **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 589

329) **ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a**, XII, 21 **Ravdâtü'l-Cennât**, I, 79-85 **Neylü's-Sâirîn fî Tabakâti'l-Mufessirîn**, s. 267; **Zeyl Keşfu'z-Zunûn**, s. 906 ; **el-'Alâm**, I, 223 224 ; **Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'ân**, I, 94, 113 **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 589 - 590 (Eserin yazma nüshaları boldur. Ayrıca 1305/1887' de Tahran'da tahkikli olarak basılmıştır.)

mezhebine mensuptur.

61- ***et-Tabessî***, Muhammed b. el-Hasen (ö.993/ 1585), **Âyâtü'l-Ahkâm**.[330] Müellif imâmiyye mezhebine mensuptur.

62- ***el-İstirâbâdî***, el-Mîrzâ Muhammed b. 'Alî b. İbrâhîm el-Huseynî (ö.1028/1619), **Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm**.[331] Müellif İmâmiyye mezhebine mensuptur.

63- ***el-Fâdıl el-Cevâd***, Muhammed el-Cevâd b. Sa'dullâh Şemsuddîn el-Kâzımî. (ö.1065/1655), **Mesâliku'l-Efhâm ilâ Âyâti'l-Ahkâm**.[332] Müellif imâmiyye mezhebine mensuptur.

64- ***İbnu İmâmi'l-Yemen***, Muhammed b. el-Huseyn b. el-İmâm el-Kâsım b. Muhammed b. 'Alî el-Hasenî, Emîr Yemânî (ö.1067/1656), **Muntehe'l-Merâm fî Şerhı Âyâti'l-Ahkâm**.[333] Müellif Zeydiyye mezhebine mensuptur.

65- ***el-Âmilî***, Muhammed b. el-Huseyn (ö. takrîben 1080 / 1669), **Fethu Ebvâbi'l-Cinân, fî Tefsîri**

330) **ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a**, I, 43 **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 590, 711

331) **ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a**, I, 43; IV, 420 XII, 89 **Ravdâtü'l-Cennât**, VII, 36-38 ; **Hulâsatü'l-Eser**, IV, 46, 47 **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 590-591 ; **el-'Alâm**, VII, 186 ; Eser matbûdur tahkik eden Muhammed Bâkır Şerîfzâde Dâm Zala, Tehrân, Mektebetü'l-Mi'râcî, 1394, 381 sayfa

332) Eser 1387/1967' de Tahran'da iki cüz hâlinde basılmıştır. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 590-591

333) **el-'Alâm**, VI, 335 **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, III, 103 ; Eser, 1357/1938' de San'a' da basılmıştır. Tek cilt olup 452 sayfadır. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 536 - 538

Âyâti Ahkâmi'l-Kur'ân.[334] Müellif imâmiyye mezhebine mensuptur.

66- ***et-Tabâtabâî***, Muhammed Sa'îd b. Kâsım b. Muhammed el-Kahbâî el-Hasenî el-Huseynî (ö.1092/1681), **Mefâtîhu'l-Ahkâmi fî Şerhı Âyâti'l-Ahkâmi'l-Kur'âniyyeti li'l-Erdebîlî.**[335] Müellif imâmiyye mezhebine mensuptur.

67- ***el-Felvârî***, Rahım 'Alî el-Ca'ferî b. Abdulmuğnî b. Muhammed Mu'în (ö.1129/1717), **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[336] Müellif Hind âlimlerindendir.

68- ***Mellâciyyûn el-Hindî***, Ahmed b. Ebî Sa'îd b. Abdullah b. Abdurezzâk, el-Mekkî, es-Sâlihî, el-Cunfevî (ö.1130/1718), **et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye fî Beyâni'l-Âyâti'ş-Şer'ıyye.**[337] Müellif Hanefî mezhebine mensuptur.

69- ***el-Mûsevî***, Muhammed b. 'Alî b. Haydar el-Âmilî el-Mekkî (ö.1139/1726), **Înâsü Sultâni'l-Mü'minîne bi-İktibâsi 'Ulûmi'd-Dîni mine'Nibrâsi'l-Mu'cizi'l-Mubîni fî Tefsîri'l-Âyâti'l-Kur'âniyyeti'l-letî**

334) **Mesâliku'l-Efhâm ilâ Âyâti'l-Ahkâm**, I.11 (önsöz); **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 591

335) **ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a**, I, 42 ; **Mesâliku'L-Efhâm** I, 12; **Mu'cemu'l-Muellifîn**, X, 34; **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 591.

336) Eser Hindistanın Felverây şehrinde bulunan ez-Zâviyetü'l-Mucîbe Kütüphânesinde mevcuttur. Yalnız,11 cilt hâlindeki eserin hâlen sâdece 6 cildi elde mevcuttur. Bkz.**Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 476 - 477

337) **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, III, 102; Eser, (1300/1883) târihinde Hind'de basılmıştır. Eserin sonundaki kayıttan (1064 - 1069) yılları arasında yazıldığı anlaşılmaktadır.Tek cilt olup 303 sayfadır.

Hiye'l-Ahkâmu'l-Asliyyeti ve'l-Fer'ıyye.[338] Müellif imârniyye mezhebine mensuptur.

70- ***el-Erdebîlî***, Muhammed İbrâhîm b. el-Emîr Ma'sûm b. el-Emîr Fasîh et-Tebrîzî, el-Kazvînî (ö.1149/ 1736), **Tahsîlu'l-Itmi'nân fî Şerhı Zübdeti'l-Beyâni fî Tefsîri Âyâti'l-Ahkâmi mine'l-Kur'ân.**[339] Müellif imâmiyye mezhebine mensuptur.

71- ***el-Cezâirî***, Ahmed b. İsmail b. Abdunnebiy b. Sa'd el-Ğaravî (ö.1150/1737 dolayları), **Kalâidu'd-Dürer fî Beyâni Âyâti'l-Ahkâm bi'l-Eser.**[340] Müellif Şî'a mezhebine mensuptur.

72- ***el-Hâdimî***, Muhammed b. Muhammed (1186/ 1773'de sağdı), **Cevâhiru'l-Bihâr fî Ahkâmi'l-Kur'ân.**[341]

73- ***el-Kentûrî***, Seyyid Muhammed 'Alî Kıllî b. Muhammed Huseyn el-Mûsevî en-Nîsâbûrî el-Hindî. (ö.1260/ 1844), **Takrîbu'l-Efhâm fî Tefsîri Âyâti'l-Ahkâm.**[342] Müellif imâmiyye mezhebine mensuptur.

338) Eserin bir nüshası, Isfahan eş-Şeyh Ebi'l-Mecdi'r-Rıdâ Kütüphânesinde bulunmaktadır.**ez-Zerî'atü ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a**, II, 517-518 **Mukaddimetü Mesâliki'l-Efhâm**, I, 11 ; **Mu'cemu'l-Muellifîn**, XI, 5 ; **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 591 592

339) **ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a**, III, 396 **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 592

340) Eser, 1382 / 1962' de Necef' te 3 cilt olarak basılmıştır. Eser ve müellifi hakkında geniş bilgi için bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 567 587 **Mu'cemu'l-Muellifîn**, I, 163

341) **Mu'cemu'l-Muellifîn**, XI, 213

342) **ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a**, IV, 366 **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 592.

74- ***Şerî'atmedârî***, Muhammed Ca'fer b. Seyfuddîn el-İstirâbâzî, et-Tahrânî (ö.1263/1847), **Delâilu'l-Merâm fî Tefsîri Âyâti'l-Ahkâm.**[343] Müellif imâmiyye mezhebine mensuptur.

75- ***el-Hindî***, Muhammed b. 'Alî Kıllî b. Muhammed Huseyn b. Hâmid (ö.1260/1844), **Takrîbu'l-Efhâm fî Tefsîri Âyâti'l-Ahkâm.**[344]

76- ***el-Kuraşî***, Abdu'l-Huseyn b. İbrâhîm b. Sâdık (Doğumu 1279/1862), **el-Veciz fî Tefsîri Âyâti'l-Ahkâm.**[345]

77- ***el-Halâvî***, Selîm b. Huseyn (ö.1300/1883), **el-Fuyûdâtu'r-Rahmâniyye fî Ahkâmi'l-Ferâıdı'l-Kur'âniyye.**[346]

78- ***Muhammed Sıddîk*** Hasen Hân, Ebu't-Tayyib, el-Kannûcî el-Buhârî (ö.1307/1889), **Neylü'l-Merâm min Tefsîri Âyâti'l-Ahkâm.**[347] ve ayrıca: **Âyâtü'l-Ahkâmi'ş-Şer'ıyye.**[348]

---

343) **ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a**, VIII, 252 **Mu'cemu'l-Müellifîn**, IX, 151 **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 592

344) **Mu'cemu'l-Muellifîn**, XI, 35

345) **Mu'cemu'l-Muellifîn**, V, 87

346) **Mu'cemu'l-Muellifîn**, IV, 246

347) Müellif eserin mukaddimesinde bu tefsîrini 1287(1870 yılında yazdığını belirtmektedir. Bkz. **Neylu'l-Merâm**, Faysalâbâd-Pakistan, târihsiz, s. 2 ; Eserin pek çok baskısı yapılmıştır. Bunlardan birisi de 1399/1979 târihli Kâhire baskısıdır. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 478 479

348) Bu çalışmada müellif sâdece tesbit ettiği 236 ahkâm âyetini tâdât etmekle kalmıştır. 6 varaktan ibaretir , müellif hattı ile yazılmış mevcut nüshada 1284/1867 ' de yazıldığı belirtilmiştir. Öyle anlaşıyor ki bu çalışma yukardaki eserinin bir ön çalışması mesâbesindedir. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 479

79- ***Alî Şerîatmedârî*** b.Muhammed Ca'fer el-İstirâbâzî[349] (ö.1315 /1897), **ed-Dürerü'l-Eytâm fî Tefsîri Âyâti'l-Ahkâm** ve ayrıca **Nesrü'd-Dürerı'l-Eytâm fî Şerhı Âyâti'l-Ahkâm** (Bu ikincisi evvelkinden daha kısadır.) Müellif imâmiyye mezhebine mensuptur.

80- ***Muhammed*** Hafîd Efendî. **Müntehe'l-Kelâm fî Âyâti'l-Ahkâm.**[350]

81- ***et-Tehânevî***, Muhammed Eşref 'Alî (ö.1344/ 1925)[351] **Ahkâmu'l-Kur'ân,**[352] eserin lakabı ise: **Delâilu'l-Kur'ân alâ Mesâile'n-Nu'mân**'dır. Müellif Hanefî mezhebine mensuptur.

82- ***el-Bennâbî***, Muhammed Mehdî el-Merâğî el-Hâirî, (ö.1345/1926 dolayları), **Mıklâdü'r-Raşâdi fî Şerhı Âyâti'l-Ahkâm.**[353] Müellif imâmiyye mezhebine mensuptur.

83- ***el-Huvânsârî***, Ebû Türâb b. Ebi'l-Kâsım b. Mehdî b. Huseyn (1271-1346/1855-1927), **Lübbü'l-Lübâb fî Tefsîri Ahkâmi'l-Kitâb.**[354]

349) **ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a**, I, 42 VIII, 119 **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 592

350) Eser yazma olup 187 varaktan ibârettir. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 494 - 495

351) **Neylu's-Sâirîn fî Tabakâti'l-Mufessirîn**, s. 363

352) Müellifin eserini tamalayamaya ömrü vefâ etmemiştir. Fakat Zafer Ahmed b. Latîf el-Osmânî ve Muhammed Şefi' daha sonra tefsiri ikmâl etmişlerdir. Hindistan - Karaçi 1389 / 1969' de 7 cüz hâlinde basılmıştır. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 483 - 484

353) **Mesâliku'l-Efhâmi ilâ Âyâti'l-Ahkâm**, önsöz I, 13 ; **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 593

354) **Mu'cemu'l-Muellifîn**, III, 90

84- ***Doktor Muhammed Bey***, 'Abdul'azîz el-Hakîm, (ö.1350/1931) Girit'lidir. **el-Fütûhâtü'r-Rabbâniyye fî Tefsîri mâ verede fi'l-Kur'âni mine'l-Evâmiri ve'n-Nevâhî'l-İlâhiyye.**[355]

85- ***el-Kâinî***, Muhammed Bâkır b. Muhammed Hasen b. Esedullâh el-Bîrcendî el-Kezzârî, (1276-1352/ 1859-1933), **Âyâtü'l-Ahkâm.**[356] Müellif imâmiyye mezhebine mensuptur.

86- ***et-Tebrîzî***, İsmâ'îl b. 'Alî Nekıy, (d.1295/1878), **Âyâtü'l-Ahkâm.**[357] Müellif İmâmiyye mezhebine mensuptur

87- ***Muhammed Arafe***; Abdusselâm el-'Askerî ve Ahmed Humeyde. **Müzekkerât fî Tefsîri Âyâti'l-Kur'ân.**[358]

88- ***Konyalı***, Mehmed Vehbi (1279-1368/1862-1949) **Ahkâm-ı Kur'âniyye.**[359]

89- ***Dırâz***, Muhammed b. Abdullâh (ö.1377/1958),

355) Eserin bir çok baskısı yapılmıştır. İlki Mısır, 1325/1907 târihli olanıdır. İki cilt hâlinde olup 1. cilt 352, 2. cilt ise 354 sayfadır. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 480-481. **Mu'cemu'l-Müellifîn**, I, 174.

356) **ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a**, I, 43; **Mukaddimetu Mesâliki'l-Efhâm ilâ Âyâti'l-Ahkâm**, I, 13 ; **Mu'cemu'l-Muellifîn**, IX, 92 ; 593, 711.

357) **ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a**, I, 43 ; **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 593, 711

358) Eser, el-Ezher Külliyyetü'ş-Şerî'a öğrencileri için hazırlanmış ders notlarıdır. el-Ezher'de 1356 / 1937' de basılmıştır, 317 sayfadır. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 493 - 494

359) Eserin şimdiye kadar üç baskısı yapılmıştır. Bunlardan ilki (1341 1343) yılları arasında Ahmed Kâmil Matbaasında yapılmış olup 483 sayfadır

Tefsiru Âyâti'l-Ahkâm.[360]

90- ***et-Tahtâvî***, Mahmûd Rifâ'a 'Anber, **et-Tuhfe el-'Anberiyye fî Ma'rifeti'l-Ahkâmi'l-Kur'âniyye.**[361]

91- ***eş-Şenkaytı***, Muhammedü'l-Emîn b. Muhammedü'l-Muhtâr el-Ceknî. (ö.1393/1974) **Advâ'u'l-Beyân.**[362]

92- ***es-Sâys***, Muhammed 'Alî, (1319-1396 / 1899-1976) **Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm.**[363]

93- ***el-Kattân***, Mennâ' Halîl (d.1345/1926) **Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm.**[364]

94- ***el-Üstâz***, Muhammed Abdulhâfız Mu'avvıd, **Fehresü Âyâti'l-Ahkâm ve Envâru't-Temsîl fi'l-Kur'âni'l-Kerîm.**[365]

95- ***'Abdul'azîm Me'ânî*** ve **Ahmed el-Ğandûr, Ahkâmun mine'l-Kur'âni ve's-Sünne.**[366]

96- ***Abdullatîf es-Sübkî*** ve Muhammed İbrâhîm Kersûn, **Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm.**[367]

---

360) **Mu'cemu'l-Muellifîn**, X, 212 213

361) Bkz. **el-Fihrisu'l-Muvahhad**, II, 69 (Kâhire, 1931'de basılmış elif + Zây + 130 sayfa)

362) Ahkâm ağırlıklı bir tefsir olduğu için buraya aldık. (1983' te Riyad'da basılmıştır, 10 cilttir.)

363) Eser dört cüz hâlinde olup, Mısır' da 1953 yılında basılmıştır.

364) İlk baskısı : Dımaşk, 1384/1964, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, iki cüz.

365) Eser Mısır' da 1386 / 1966' da basılmıştır. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 490

366) Kâhire, 1387 / 1967, 2. baskı, 383 sayfa

367) Eser tek cilt olup Mısır' da Hıcâzî Matbaasında basılmıştır. Bkz. **A'lâmu'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye**, s. 317 **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s.488

97- *er-Râvî*, Abdulcebbâr, **Ahkâmün mine'l-Kur'ân.**[368]

98- *Yıldırım*, Celal, **Kur'ân Ahkâmı ve Mezhep İmamlarının Görüş Farkları.**[369]

99- *es-Sâbûnî*, Muhammed 'Alî, **Ravâi'u'l-Beyân, Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm mine'l-Kur'ân.**[370]

100- *el-Cevherî*, Mansûr Ebu'l-Mu'âtıfî, **eş-Şâmilu fî Tefsîri Âyâti'l-Ahkâm.**[371]

101- *Muhammed Edîb Sâlih*, **Müzekkeratü Tefsîri Âyâti'l-Ahkâm.**[372]

102- *el-'Ukkâzî*, Mahmûd Abdullah, **Me'a'l-Kur'âni'l-Kerîmi fî Âyâti'l-Ahkâm.**[373]

103- *Mansûr Ebu'l-Mu'âtıfî el-Cevherî*, **Me'a Âyâti Sûrati'l-Bakarati fi'l-Fıkhi ve Teşrî'ıl-**

368) Bkz. **el-Fihrisu'l-Muvahhad**, II, 82 (Dımaşk 1971' de basılmıştır. 2.baskı, Matba'atü'l-Kifâh, 203 sayfa) **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 484

369) İstanbul'da Bahar Yayınevi tarafından 1971' de basılmıştır. 2 ciltttir, 1. cilt 480, 2. cilt 455 sayfadır.

370) Kuveyt'te Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm yayınevi tarafından 1972' de basılmıştır İki cilttir

371) Eser, Mısır'da 1395/1975' te basılmıştır. 144 sayfadır. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 489 490

372) Eser, Dımaşk Külliyetü'ş-Şerî'a talebeleri için hazırlanmış ders notlarından ibârettir. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 492

373) Eser el-Ezher Üniversitesinde lisans üstü eğitim için hazırlanmış olup, 1395/1975' te Mısır'da basılmıştır. Tek cilt hâlinde ve 162 sayfadır. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 492

374) Eser el-Ezher Üniversitesi'nde okutulmak üzere ders kitabı olarak hazırlanmış olup Mısır' da 1396/1676' da basılmıştır. Tek cilt ve 270 sayfadır. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 492 , 493

Ahkâm.[374]

104- *Dr.eş-Şâfi'î* Abdurrahmân es-Seyyid, **Kabes mine't-Tefsîri'l-Fıkhî.**[375]

105- ***Abdulmecîd Hâşim el-Huseyn,*** **Ahkâmu'l-Kur'ân el-Vahyu'l-İlâhî.**

Bunlardan başka, bazılarınn müelliflerini, bazılarının da müellif vefat tarihlerini tesbit edemediğimiz şu fıkhî tefsirleri de burada zikretmemiz yerinde olacaktır.

106- ***Hasen Necefî Tevennî,*** **Tefsîru Ba'dı Âyâti'l-Ahkâmi fi'l-Kur'ân.**[376] Müellif imâmiyye mezhebine mensuptur.

107- **el-Îdâh 'an Ahkâmi'l-Kur'ân.**[377]

108- **Bülûğu'l-Merâmi min Âyâti'l-Ahkâm.**[378]

109- ***Ebû Bekr er-Râzî,*** Ahmed b. 'Alî b. el-Huseyn, **Ahkâmü'l-Kur'ân.**[379]

---

375) Eser matbû olup 208 sayfadır. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm,** s. 491-492.

376) Eserin bir nüshası Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye'de (Tefsîr 618) no' da bulunmaktadır.116 varaktır. Bkz.**Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm,** s.594.

377) Müellifi meçhul, bkz. **el-Fihrist**, s. 57 **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm,** s. 484.

378) Müellifi meçhul. Bkz. el-Bağdâdî, **Îdâhu'l-Meknûn,** I, 197 'Alî Şavâh, **Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'ân,** II, 145 **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm,** s. 485.

379) Eser, Süleymâniye - Cârullah 32 no' da bulunmaktadır. Zikrettiğimiz bu yazar ismi kitabın mukaddimesinin başında verilmekte; ilk yaprağında ise, Ebû Abdullâh, Muhammed b. 'Omar b. el-Huseyn er-Râzî ismi geçmektedir.

110- **Âyâtü'l-Ahkâm.**[380] İmâmiyye mezhebine mensup âlimlerce telif edilmiştir.

111- *İbnu Ümeyye* el-Hacârî, (ö.?) **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[381] Müellif şâfiî mezhebine mensuptur.

112- *el-Mevlâ*, Melik 'Alî et-Tevennî, **Âyâtü'l-Ahkâmi'l-Fıkhiyye.**[382] Müellif imâmiyye mezhebine mensuptur.

113- **Âyâtü'l-Ahkâmi'l-Kur'âniyye.**[383]

114- *ed-Dâh eş-Şenkaytî*, (?) **el-Âyâtü'l-Muhkemât fi't-Tevhîdi ve'l-'Ibâdâti ve'l-Mu'âmelât.**[384] Eser, mâlikî mezhebi ağırlıklıdır.

---

380) Büyük tek cilttir. Başı ve sonu eksiktir. Mîrzâ Fadlullâh Şeyhu'l-İslâm ez-Zincânî' nin küphânesinde bir nüsha mevcuttur. Bkz. **ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şî'a**,I, 43; **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s.593, 711.

381) el-Humeydî, **Cezvetü'l-Muktebis**, s. 380 ; **Nefhu't-Tayyib**, IV, 163; **Târîhu'l-Fikri'l-Endelüs**, s. 433 **Tefâsîru Âyâtl'l-Ahkâm**, s. 475.

382) **ez-Zerî'a ilâ Tesânîfl'ş-Şî'a**, I, 44 ; **Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'ân**, I, 94 Eser, farsçadır. Tahran er-Radûye Kütüphânesinde yazma bir nüshası vardır. 37 varaktır. Genelde ahkam âyetlerinin fıkıh bablarına göre bir tesbitinden ibârettir. Bkz.**Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 593.

383) Müellifi meçhuldür. 84 varaklık muhtasar bir çalışmadır. Mekke Haram Kütüphânesinde bir nüshası bulunmaktadır. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 483.

384) Eserin yazarı Sudan'lıdır. Eseri daha sonra Ebu'l-Fadl Abdullah Muhammed es-Sıddîk " **el-'Urvetü'l-Vüskâ** " adıyla şerhetmiştir. Bu şerhin sonunda eserin bitiş târihi (1374/1954) olarak kaydedilmiştir. Eserin pek çok baskısı vardır. Bunlardan sonuncusu 1403/1983 Beyrut baskısıdır. 204 sayfadır. Bkz. **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 481 482.

115- *Ebû Firâs*, **Cübeyr b. Ğalib, Ahkâmu'l-Kur'ân.**[385] Müellif imâmiyye mezhebine mensuptur.

116- **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[386]

117- *Muhammed Hazâilî*, (?) **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[387] Müellif imâmiyye mezhebine mensuptur

118- **Ahkâmu'l-Kur'ân.**[388]

119- **Zubdetü'l-Beyân fî Âyâti'l-Ahkâm.**[389]

120- Gulam Rıza (Amiri) Gurrusî, **Ahkâm-ı Kur'ân ya Kanunu İslâm.**[390]

---

385) **el-Fihrist**, s. 330 ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, I, 124; **Hediyyetü'l-'Ârifîn**, I, 250 **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 594.

386) Süleymâniye - Hekimoğlu 8' no' da bulunmaktadır. Yazısı nesih, istinsah târihi 889, varak sayısı 209' dur. Tek cilt hâlinda derli toplu güzel bir ahkâm tefsiridir.

387) Eser Farsçadır. Dâr-ı Câvidan Yayınevi tarafından Tahran' da yayınlanmıştır. Bkz. **Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'ân**, I, 101 **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm**, s. 594.

388) Süleymâniye Lâleli 73 no' da bulunmaktadır. Müellifi belirtilmemiştir. Eserin sâdece 2. cildi bulunmaktadır. Bu cilt 238 varak olup, yazısı nesih kırmasıdır.

389) Nûruosmâniye 1407 no' da bulunmaktadır. Hemedân' da H. 1119 senesinde istinsah edilmiştir. Müellifi zikredilmemiş olan bu eser de 239 varaktır.

390) Eserin bir nüshası Ankara' daki Millî Kütüphâne'de bulunmaktadır. Tahran'da 1328' de basılmış olup 116 sayfadır.

NETİCE

Kur'ân'da geçen konuları başlıca üç ana başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar, itikâd, ahlak ve ameldir. Kur'ân'ı baştan sonuna kadar âyet âyet ele alan tefsirlerin yanında bu konularından birisi ile ilgili âyetleri işleyen tefsirler de ortaya çıkmıştır. İşte bunlardan Kur'ân'ın amel ile ilgili âyetlerini işleyen tefsirlere de fıkhî tefsirler demekteyiz.

Buna göre, Fıkhî tefsirin bir tarifini yapacak olursak şöyle diyebiliriz: Fıkhî Tefsir, *Kur'an-ı Kerim'in amel yönünü ele alarak bu hususla ilgili ayetleri açıklayan ve yine ondan bu hususla ilgili hükümler çıkarmaya çalışan özel bir tefsir ekolünün adıdır.*

Tarifimizden de anlaşılacağı gibi fıkhî tefsirin konusunu sâdece ahkam âyetleri ile sınırlamıyoruz. Çünkü âlimler arasında ahkâm âyetlerinin sayısı üzerinde bir birlik yoktur. Zira sarih hüküm ifâde eden âyetlerin yanında sarih hüküm ifâde etmeyen ama bir hüküm koymada bize yol gösterebilecek olan âyetler de vardır. Bu bakımdan biz tarifimizde, "Kur'ân-ı Kerim'in fıkhî yönü" ifâdesini kullanarak onun ibâdetler olsun, hukûkî işler olsun insanların amelleri ile ilgili olabilecek bütün âyetlerini fıkhî tefsirin konusu içine almış bulunmaktayız.

Bu durumda, Fıkhî Tefsiri yapacak olan müfessir, Kur'ânın bütününü inceliyecek ve onun her tarafından istifâde edecektir. O icâbında ahkâm ayetlerinin dışında meselâ kasas veya mesel âyetlerinden; hattâ bir kelimenin veya bir harfin herhangi bir âyet içindeki kullanılışından istifâdeyle bir hükme varabilecektir.

Bu sebeple, Kur'ân-ı Kerim'in fıkhî yönünü tesbit etmek de artık her müfessirin kendi ilmî kabiliyet ve kudretine bağlıdır. Bu husus çeşitli fıkhî tefsirlerde ele alınan âyet sayısının birbirinden farklı olmasıyla da kendini göstermektedir.

Çok genel olarak ahkâm âyetleri 500 rakamı ile ifâde edilmektedir Bu da Kur'ân'ın yaklaşık olarak 1/12 ' ini teşkil etmektedir. Çünkü Kur'ân çoğu zaman teferruâta inmeden genel hükümler koymakla yetinir. Miras payları ve boşanma gibi belli bazı konular hâriç ayrıntılara kadar inmez. Kur'ân bazen de belli bir konuda hüküm koymak yerine kendisinden bir çok hüküm çıkarılabilecek genel kâide ve prensipler koyar. Böylece zaman içinde ortaya çıkabilecek yeni bir takım olaylara bu genel prensipler altında hüküm koyabilme yolunu açar. Kur'ân, çoğu kere koyduğu hükümlerin ve prensiplerin sebep ve hikmetini de belirtir. Bu da aynı hükümlerin benzer olaylara da şâmil edilmesinde ayrı bir kolaylık sağlar.

Bundan başka ahkam âyetlerinin şu yönleri de dikkatimizi çekmektedir. Kur'ân'ın hüküm ile ilgili âyetleri Kur'ân'ın her tarafına serpiştirilmiştir. Kur'ân koyduğu hüküm ve praensiplerle inanç arasında sıkı bir bağ kurar Bu durum, onun hükümlerinin yaptırım gücünün ayrı bir

üstünlüğünü teşkil eder. Kur'ân, emir koyma hususunda "*şunu yap şunu yapma*" gibi tek tip üslup yerine değişik üslup ve ifâdeler kullanmıştır. Kur'ân'ın hüküm koymadaki usûlünün belli başlı özelliklerinden birisi de bazı konularda hemen yasaklama yoluna gitmek yerine tedrîcî bir yol takip etmiş olmasıdır.

İşte, fıkhî tefsirlerin gâyesi, İslâm'ın ilk ve temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm'in ihtivâ ettiği bu amelî hükümleri, kâide ve prensipleri çıkarıp, onları açıklamak ve nasıl tatbik edileceğini göstererek insanların hem bu dünyâda, hem de âhirette mutlu olmalarını sağlamaktır.

Fıkhî Tefsir, hem konusu, hem gâyesi hem de kendisine duyulan şiddetli ihtiyaçtan dolayı önemli ve lüzumludur. Çünkü, onun konusu, Kur'an'ın günlük hayatta gerek insan ve Rabbi ve gerek insan, toplum ve devlet ilişkilerinde yaşanması gereken hükümleri ile ilgilidir.

Bu bakımdan, fıkhî tefsir, - denilebilir ki ilmî tefsir, işârî tefsir, ictimâî tefsir, edebî tefsir gibi çeşitli tefsir ekollerinden farklı olarak Kur'ân'ın inzâli ile birlikte başlamıştır.

Çünkü bu sahanın konusunu, daha önce de belirttiğimiz gibi, bizzat uygulama ile ilgili âyetler teşkil etmektedir. Bu tür âyetler ise, zamanla eskimemeleri ve zaman ve mekan gözetmeksizin bütün insanlara hitâbetmeleri için genellikle ayrıntıya inmemişler daha ziyâde küllî emir ve prensipler getirmişlerdir. Bunların tefsîre olan ihtiyâcı ise açıktır.

Bu sebeple müstakil fıkhî tefsirler ortaya çıkıncaya kadar geçen, Hz.Peygamber, ashâb, tâbiîn ve tebe-i

tâbiîn devirlerinde de bol miktarda fıkhî tefsir malzemesine rastlamak mümkündür.

İlk müstakil fıkhî tefsir ise, yaygın olarak bilindiği gibi, İmâm-ı Şâfiî'nin "*Ahkâmu'l-Kur'ân*"ı olmayıp ondan yarım asır kadar önce yaşamış olan Mukâtil b. Süleymân'ın "*Tefsîru'l-Hamsi Mie Âye mine'l-Kur'ân*" adlı eseridir. Hattâ onun bu eseri İmâm-ı Şâfiî'ninkinden farklı olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Mukâtil bu eserinde ahkâm âyetlerinin ihtivâ ettikleri hükümleri ortaya koymaya çalışırken bâzen, aynı konudaki âyetleri bir araya getirerek; bazen Resulullah (s.a.v.) sahâbe ve tâbiîlerden gelen haberleri vererek; bazen de kendi görüşüne dayanarak bir neticeye varmaya çalışır. Kendi izah ve tefsirlerini çoğunlukla âyetin aralarına girerek kısa kısa açıklamalarda bulunmak suretiyle yapar. Âyetin ihtivâ ettiği hükümle alâkalı olan ihtilaflara genellikle uzun uzun yer vermez, kendince en doğru görüşü verip geçer. Bunlardan başka o, tefsirinde, kırâat, sebeb-i nüzûl ve nâsih-mensuh gibi unsurlardan da istifâde eder.

Mukâtil'in bu tefsirinin bizce en önemli özelliği içinde mezhep ihtilaflarına rastlanmayışıdır. Çünkü o devirde henüz daha sonra tekevvün edecek mânâda bir mezhepleşme söz konusu değildir. Bu sâde hâliyle eser bize fıkhın gelişip dal budak salmasından önceki devir hakkında bilgi veren önemli bir kaynaktır. Zîrâ mezheplerin ortaya çıkmasından sonra meydâna getirilen fıkhî tefsirlerde, genellikle, esas maksat, belirli bir mezhebi müdâfaa ve üstünlüğünü isbat etmek olmuştur.

Ayrıca bu tefsir vesîlesi ile, fıkhî tefsirlerin, mezhep-

lerin teşekkülünden sonra ortaya çıktığı yolundaki genel kanâatin doğru olmadığını da tesbit etmiş olmaktayız.

Mezheplerin teşekkülünden sonra telif edilen fıkhî tefsirlerde daha ziyade belli biz mezhebi teyid ve müdâfa hedefi güdüldüğünü belirtmiştik. Nitekim çeşitli mezheplere mensup âlimlerin pek çok fıkhî tefsir yazdıklarını görmekteyiz Biz bunlardan bazısı kayıp, bazısı yazma, bazısı matbu olmak üzere 120 tanesinin tesbit edip kayda geçirmiş bulunuyoruz.

Bu tefsirlere baktığımız zaman malikî mezhebine mensup âlimlerin daha çok eser verdiklerini görmekteyiz. Daha sonra sırayla şâfii ve hanefî mezhebine mensup âlimler gelmektedir. Hanbelîlerden ise sadece bir esere rastlamaktayız. Bunun yanında imâmiyye, zeydiyye ve 'ıbâdiyye mezheplerine mensup âlimler tarafından da fıkhî tefsirler kaleme alınmıştır. Biz bütün bu çalışmaların toplu bir listesini kronolojik bir sıralamaya göre vermiş bulunmaktayız

Kur'ân bugün de çeşitli yönleri ile hâlâ araştırılmaya ve incelenmeye muhtaçtır. Çünkü kıyâmet kopuncaya kadar o, vazifesini yapmaya; inanan insanların hayatlarına yön vermeye devam edecektir. Ondaki prensipler eskimeyen prensiplerdir. Akıllar kemâle erdikçe, ilimler ilerledikçe, onun ilham ettiği hakikatler daha iyi anlaşılacaktır.

Müstesnâ bir hukuk sisteminin tazeliğini kaybetmiyecek olan ahkâm ve prensiplerini ihtivâ eden Kur'ân'ın hükümle ilgili âyetleri, bundan sonra da, daha bir çok hukukçuya ve müfessire hareket noktası ve insanlığa hidâyet ve saâdet menbaı olmaya devam edecektir.

K A Y N A K L A R

AHMED Emîn,

Fecru'l-İslâm, Mısır 1955.

Yevmu'l-İslâm, Kâhire, 1958.

el-AKK, Hâlid Abdurrahman,

- **Usûlü't-Tefsîr**, Dımaşk, 1389/1969.

AKSU, Zâhit,

- **İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite, Hukûkî Âyetler ve İctihâdî Kaynaklar** (Basılmamış doçentlik tezi), Erzurum, 1977

ALİ Hasen 'Abdulkâdir,

Nazratün Âmmetün fî Târîhi'l-Fıkhı'l-İslâmî, Mısır 1965

ALİ ŞAVVÂH İshâk,

- **Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'ân**, Riyad, 1983.

ANSAY, Sabri Şâkir,

- **Hukuk Târihinde İslâm Hukuku**, Ankara, 1958, 3.baskı

ATAY, Hüseyin (mütercim) müellif : Abdulvahhâb Hallâf,

- **İslâm Hukuk Felsefesi**, Ankara, 1973

el-BÂCÎ, Ebu'l-Velîd Süleymân b. Halef

el-Munteka Şerhu'l-Muvatta, Mısır, 1331.

BALKANLI, Remzi,

- **İslâm Hukukunun Umûmî Esasları**, Ankara, 1973.

BARTHOLD, W.,

- **İslâm Medeniyeti Târihi**, terc.: M. Fuad Köprülü, Ankara, 1963

EBÛ BEKR er-RÂZÎ, Ahmed b. 'Alî b. el-Huseyn,
- **Ahkâmü'l-Kur'ân,** Eser, Süleymâniye - Cârullah 32 no' da bulunmaktadır. Zikrettiğimiz bu yazar ismi kitabın mukaddimesinin başında verilmekte; ilk yaprağında ise, Ebû Abdullâh, Muhammed b. 'Omar b. el-Huseyn er-Râzî ismi geçmektedir.

BELGESAY, Mustafa Reşit,
- **Kur'an Hükümleri ve Modern Hukuk,** İstanbul,1963.

BERKİ, Şâkir ve HÂMİDÎ, Hayrullah,
- **Kur'ân'da Hukuk,** Ankara, 1956.

el-BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn (derleyen)
- **Ahkâmu'l-Kur'ân li'ş-Şâfiî,** Beyrut, 1975.

BROCKELMAN, Carl,
- **Geschicte der Arabischen Litteratur,** (G) Leiden, 1944-1949.
- **Supplement,** (S), Leiden, 1337-1942.

el-BUHÂRÎ, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl
- **el-Câmi's-Sahîh,** Mısır, 1345.

el-CASSÂS, Ahmed b. Ali, Ebû Bekr er-Râzî, (ö. 371/981)
Ahkâmu'l-Kur'ân, İstanbul, 1335.

CERRAHOĞLU, İsmâil,
- **Kur'ân Tefsîrinin Doğuşu ve Buna hız Veren Âmiller,** Ankara 1968
Tefsir Usûlü, Ankara, 1971.
Tefsir'de Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri, (A.Ü.) İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1976, XXI,1- 35)

İbnu'l-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec, Abdurrahmân b. Alî,
- **Zâdu'l-Mesîr fî Ilmi't-Tefsîr,** Dımaşk 1964.

İbn CİZÎ, el-Kelbî, el-Ğırnâtî,
- **et-Teshîlu li-'Ulûmi't-Tenzîl,** 1948-1949.

el-CUNDÎ, Abdulhalîm,
- **Nahve Taknînin Cedîdin li'l-Mu'âmelât ve'l-Ukûbât mine'l-Fıkhı'l-İslâmî,** Kahire, 1974.

ÇELİK, İbrâhim
İlk Müfessirlerden Mukâtil b. Süleymân ve Tefsir'deki Metodu, Bursa, 1988 (basılmamış doçentlik çalışması)

ed-DÂVÛDÎ,
Tabakâtu'l-Mufessirîn, tahkik: Alî Muhammed 'Omar, Kahire, 1972

ed-DEVÂLİBÎ, Muhammed Ma'rûf,
- **el-Medhalü ilâ 'Ilmi Usûli'l-Fıkh**,Beyrut, 1965.

İbn FERHÛN, (tahkîk : Dr. el-Ahmedî Ebu'n-Nûr).
ed-Dîbâcu'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yâni Ulemâi'l-Mezheb, Kâhire, Dâru't-Türâs.

FETHİ Osman,
- **el-Fikru'l-Kanûni'l-İslâmî**, Kâhire, tarihsiz.

ebu'l-FİDÂ, el-Melik el-Müeyyed İsmâîl,
- **el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer**, el-Matbaa el-Huseyniyye, 1325

el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb,
- **el-Kâmûsu'l-Muhît**, el-Mısrıyye, 1935.

SEZGİN, Fuad,
Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS) Leiden, 1967.

GOLDZİHER, I.,
Mezâhibu't-Tefsîri'l-İslâmî, çev.Abdulhalîm en-Neccâr, Kahire, 1955.

GULAM RIZÂ (Amiri) Gurrusî,
- **Ahkâm-ı Kur'ân ya Kanunu İslâm,** Tahran, 1328.

GÜNGÖR, Mevlüt,
- **Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân'ı**, Ankara, 1989.

el-ĞANDÛR 'Abdul'azîm Me'ânî ve Ahmed,
Ahkâmun mine'l-Kur'âni ve's-Sünne,Kâhire, 1387 / 1967, 2. baskı.

el-ĞAZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed
- **el-Müstesfâ fî 'Ilmi'l-Usûl**, Mısır, Bulak, 1324.

el-HACEVÎ, Muhammed b. el-Hasen es-Sa'lebî el-Fâsî,
- **el-Fikru's-Sâmî fî Târîhi'l-Fıkhi'l-İslâmî**, (1396-7/1977). Yeri yok.

HACI HALİFE, Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah,
Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn, İstanbul 1941 - 1943.

İbn HALDÛN, Abdurrahmân b. Muhammed
- **Mukaddime**, (türkçe terc.) İstanbul, 1954-1957.

HALLÂF, Abdulvehhâb b. Muhammed,
- **Ilmu Usûli' l-Fıkh**, Kuveyt, 1970
İslâm Hukuk Felsefesi, terc.: Hüseyin Atay, Ankara,1973.

İbn HALLİKÂN, Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn.
Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân, Kâhire; 1368 / 1948-1949.

HAMURCU, M.Fevzi
Mukâtil b. Süleymân ve "Kitâbu Tefsîri'l-Hamsi Mie Âye" Adlı Eseri, (Basılmamış Doktora tezi, Ankara, 1995 .)

HASEN Huseyn,
- **Ulûmu'l-Kur'ân**, (Mecelletü'l-Ezher, 1363 / 1944, c.15, cüz : 2, s.120.) .

İbn HAZM, Ebû Muhammed Ali,
el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm, tahkik Ahmed Muhammed Şâkir, Mısır tarihsiz, el-'Isme matbaası

el-HUDARÎ, Muhammed,
Târîhu't-Teşrî'ı'l-İslâmî, Kâhire 1960.
- **Usûlü'l-Fıkh**, Kâhire, 1358 / 1938.

el-HUMEYDÎ,
- **Cezvetü'l-Muktebis fî Zikri Vulâti'l-Endelüs**, Kâhire, 1372.

İSMÂİL HAKKI,
- **Ilm-i Hılâf**, İstanbul, 1330.

İSMÂİL PAŞA, el-Bağdâdî,
- **Hediyyetü'l-Ârifîn, Esmâü'l-Müellifîn** ve **Âsâru'l-Musannifîn**, İstanbul, 1955.
- **Îdâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyli alâ Keşfi'z-Zunûn**, Beyrut, 1402.

el-KÂDÎ 'Iyâd, el-Yahsûbî,
- **Tertîbu'l-Medârik ve Takîbu'l-Mesâlik fî Ma'rifeti A'yâni Mezhebi Mâlik**, Beyrut, Dâru'l-Hayât.

el-KAFATÎ, Cemâluddîn,
- **Enbâhu'r-Ruvât**, tahkîk : Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Mısır, 1952

KARAMAN, Hayreddin,
- **İslâm Hukûkunda İctihâd**, Ankara 1975.
- **İslâm Hukuk Târihi**, İstanbul, 1975

el-KARDÂVÎ, Yûsuf,
- **Şerî'atü'l - İslâm**, Beyrût 1397.

el-KÂSIMÎ, Muhammed Cemâlüddîn,
- **Tefsîru'l-Kâsımî, Mehâsinu't-Te'vîl**, Mısır, 1957.

el-KATTÂN, Mennâ' Halîl (d.1345 / 1926)
- **Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrût 1973.
Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm, Dımaşk, 1964.

İbnu'l-KAYYİM, Muhammed b. Ebî Bekr,
'Ilâmu'l-Muvakkı'în, tahkik M.M.Abdulhamîd, Mısır, 1955

el-KEHHÂLE, 'Omar Rıdâ,
- **Mu'cemu'l-Muellifîn, Terâcumu Musannifî el-Kütübi'l-Arabiyye**, Dımaşk, 1376/1957.

İbn KESÎR, Ebu'l-Fidâ, İsmâîl b. Kesîr, (ö.774/1372)
- **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm**, Beyrut, 1983.
- **el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târîh**, Beyrût, 1966

KESKİOĞLU, Osman,
- **Fıkıh Târihi ve İslâm Hukuku**, Ankara, 1969.

KOÇYİĞİT, Talat,
- **Hadis Târihi**, Ankara 1974.

KONYALI, Mehmed Vehbi (1279 - 1368 / 1862 - 1949)
- **Ahkâm-ı Kur'âniyye**, Ahmed Kâmil Matbaası, 1341 -1343.

el-KURAŞÎ, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkâdir,
- **el-Cevâhiru'l-Mudıyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye**, Haydar Âbâd ed-Dekan, 1332 .

KÜÇÜKKALAY; Hüseyin,
- **Abdullah b. Mes'ûd ve Tefsir İlmindeki Yeri**, Konya 1971.

el-LEKNEVÎ, el-Hindî, Muhammed Abdulhay.
- **el-Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye**, Mısır, 1324

İbn MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed
- **Lisânu'l-Arab,** el-Emîriyye, 1320

MOLLA HÜSREV, Muhammed b. Firâmûz b. 'Ali,
- **Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâti'l-Vusûl**, İstanbul, 1312

MUHAMMED ESED,
- **Minhacü'l-İslâm fi'l-Hukm**, Arapçaya çev. Mansür Muhammed Mâdî, Beyrut, 1957.

MUHAMMED b. Muhammed Mahlûf,
Şeceratu'n-Nûri'zZekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye, Kâhire, 1349.

MUHAMMED Reşid Rıza,
İslamda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri, tercüme: A.Hamdi Akseki, sadeleştiren : Hayreddin Karaman, Ankara, 1974

MUHAMMED Yûsuf Mûsâ,
el-Medhalü li Dirâseti'l-Fıkhı'l-İslâmî, Kâhire, 1961, 2.baskı.

MUHAMMED Yûsuf Mûsâ,
Târîhu'l-Fıkhı'-İslâmî, Kâhire, 1378 / 1958

MUKÂTİL b. Süleymân,
Tefsîru Hamse Miye Âye mine'l-Kur'ân, British Museum Catalogue Oriental: 6333, order:5180 (Bu nüshanın Ankara Ün. İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesinde bir fotokopisi bulunmaktadır.)
- **el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ân**, tahkik Abdullah Mahmud Şahâta, Kâhire, 1975
- **el-Vücûh ve'n-Nezâir**, tahkik Ali Özek, İstanbul, 1993.

el-MUNCİD, Salâhuddîn,
- **Mu'cemu'l-Mahtûtâti'l-Matbû'a**, Beyrut, 1978.

MUSLİM b. el-Haccâc el-Kuşeyrî,
- **Sahîhu Muslim**, Mısır, 1374 / 1955.

MUSTAFA ZEYD,
Dirâsât fi't-Tefsîr, Kâhire 1971.

İbnu'n-NEDÎM, Ebu'l-Ferac Muhammed b. İshâk,
- **el-Fihrist**, Beyrût, 1964

ÖZEK, Ali (muhakkik, müellifi Mukâtil b. Süleymân)
- **el-Vücûh ve'n-Nezâir**, İstanbul, 1993.

er-RÂĞIB el-Isfahânî, Ebu'l-Huseyn el-KÂSIM b. Muhammed
- **Mukaddimetü't-Tefsîr**, (Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-Metâ'ın adlı eserlerle bir arada) el-Cemâliyye, 1329.

RUŞDÎ ALYÂN,
- **el-'Aklu 'Inde'ş-Şî'a el-İmâmiyye**, Bağdâd, 1973.

es-SÂBÛNÎ, Muhammed 'Alî,
- **Ravâi'u'l-Beyân, Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm mine'l-Kur'ân,** Kuveyt, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1972.

İbn SA'D, Muhammed,
- **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, Beyrut, 1960.

SADRUŞŞERÎ'A, Ubeydulah b. Mes'ûd el-Buhârî,
- **Şerhu't-Tevdîh li metni't-Tenkîh** (Sa'düddîn, et-Teftezânî 'nin, **Şerhu't-Telvîh** adlı eserinin hâmişinde, Mısır 1328.

es-SAFEDÎ, Salâhuddîn, Halîl,
- **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, Beyrût, 1389 / 1969.

es-SÂYS, Muhammed 'Alî, (1319-1396 / 1899-1976)
- **Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm**, Mısır, 1953.

İbn SELLÂM, Ebû Ubeyd Kâsım,
- **Kitâbu'l-Emvâl**, Kâhire 1968.

SIDDÎK HASEN HÂN, Muhammed, Ebu't-Tayyib(1307/1889)
Neylü'l-Merâm min Tefsîri Âyâti'l-Ahkâm, Kâhire, 1963.

SUBHÎ es-SÂLİH,
Mebâhıs fî 'Ulûmi'l-Kur'ân, Beyrût 1968.

es-SUYÛTÎ, Celâluddîn Abdurrahmân,
- **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Mısır 1951.

ŞAFAK, Ali,
- **İslâm Hukukunun Tedvini**, Erzurum, 1978.

eş-ŞÂFİÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs,
- **İhtilâfu'l-Hadîs**, (el-Ümm adlı eserinin adlı eserinin 7. cildinin hâmişinde, Mısır 1326.
- **Ahkâmu'l-Kur'ân li'ş-Şâfiî**, derleyen el-Beyhakî, Beyrût, 1395/1975.

eş-ŞÂTIBÎ, Ebû İshâk, İbrâhîm b. Mûsâ,
- **el-Muvâfakât fî Usûli'ş-Şerî'a**, Kâhire, târihsiz

ŞENER, Abdulkadir,
- **Kıyas, İstihsan İstislah**, Ankara 1974.

ŞELTÛT, Mahmûd,
- **el-İslâmu 'Akîdetün ve Şerî'a**, Kâhire, târihsiz, 2.baskı.
- **Fıkhu'l-Kur'âni ve's-Sünne, el-Kısâs**, Kâhire, tarihsiz

eş-ŞENKAYTÎ, Muhammedü'l-Emîn b. Muhammedü'l-Muhtâr el-Ceknî. (ö.1393 / 1974)
Advâ'u'l-Beyân fî Îdâhı'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân, Riyad, 1403 / 1983

eş-ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali,
- **Neylü'l-Evtâr**, Mısır 1371.

eş-ŞEYBÂNÎ, Muhammed,
- **Kitâbu'l-Âsâr**, Hind, târihsiz.

eş-ŞÎRÂZÎ, Ebû İshâk, İbrâhîm b.Ali,
- **Tabakâtü'l-Fukahâ**, Bağdat, 1357.

et-TABERÎ, Muhammed b. Cerîr,
- **Câmi'u'l-Beyân, an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, Mısır, 1321.

et-TAHÂVÎ, Ebû Ca'fer, Ahmed b. Muhammed,
Meâ'ni'l-Âsâr, Hind, 1301.
- **eş-Şurûtu's-Sağîr**, tahkik : Ruhi Özcan, Bağdat, 1974.

İbn TEYMİYYE, Tekıyyuddîn, Ahmed b.Abdulhalîm,
- **Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr**, tahkik Adnan Zerzûr, Beyrut, 1972.

et-TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ
- **es-Sünen**, Kâhire 1931-1934.

el-UBEYD, Ali b. Süleymân,
- **Tefâsîru Âyâti'l-Ahkâm ve Menâhicuhâ**, (teksir) Riyad, 1407.

İbnu Ebi'l-VEFÂ, Abdulkâdir, el-Kuraşî.
- **el-Cevâhiru'l-Mudıyye, Hind, Dâiratü'l-Meârif.**

YÂKÛT, Şihâbuddîn Ebû Abdullah el-Hamevî, er-Rûmî,
- **M'ucemu'l-Udebâ**, Mısır, 1931 (II.baskı)
- **Mu'cemu'l-Buldân**, Beyrût 1374.

İbnu Ebî YA'LÂ, el-Kâdî, Ebu'l-Huseyn Muhammed,
- **Tabakâtü'l-Hanâbile**, Kâhire, 1952.

YILDIRIM, Celâl,
- **Kur'ân Ahkâmı**, İstanbul, 1971.

YILDIRIM, Suat,
- **Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsîri**, İstanbul, 1983.

Ebû YÛSUF, Ya'kûb b. İbrâhîm,
- **Kitâbu'l-Harâc**, Mısır, 1352

ez-ZEBÎDÎ, Muhammed b. Murtedâ,
- **Tâcu'l - 'Arûs**, Mısır, târihsiz, (ofset)

ez-ZEHEBÎ, Muhammed Huseyn,
- **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, Kâhire, 1961.

ez-ZEHEBÎ, Şemsuddîn Ebû Abdullah
- **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, (yazma) Topkapı A 2910.
- **Tezkiratü'l-Huffâz**, Beyrut, 1951
- **Mîzânu'l-I'tidâl**, Kâhire, 1325

Ebû ZEHRA, Muhammed

- **İslâm Hukuku Metodolojisi**, Terc.: Abdulkadir Şener, Ankara, 1973

ZEKİYYUDDÎN Şa'bân,

Usûlü'l-Fıkhı'l-İslâmî, Mısır, tarihsiz.

ez-ZEMAHŞERÎ, Mahmud b. Ömer,

- **el-Keşşâf 'an Hakâikı Ğavâmidı't-Tenzîl**, Kâhire, 1953

ez-ZERKÂ, Mustafa Ahmed,

- **el-Fıkhu'l-İslâmî fî Sevbihi'l-Cedîd**, Dımaşk, 1965.

ez-ZERKEŞÎ, Bedruddîn, Muhammed b. Abdullah,

- **el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, Mısır, 1957.

ez-ZİRİKLÎ, Hayruddîn,

- **el-A'lâm**, 2. baskı

ez-ZUHAYLÎ, Vehbe,

- **el-Vesît fi Usûli'l-Fıkhı'l-İslâmî**, Dımaşk, 1965.

ez-ZÜLEMÎ, Mustafa İbrâhîm,

- **Esbâbu İhtilâfi'l-Fukahâ**, Bağdat,1976

ez-ZÜRKÂNÎ,

Menâhilül'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân, Kâhire, 1953.

İNDEKS

— A —

— K —

— L —

— M —

— N —

— O-Ö —

— P-R —

— S-Ş —

— T —

— U —

— V —

— Y —

— Z —

İÇİNDEKİLER

I. BÖLÜM

II. BÖLÜM

III. BÖLÜM